

მიტროპოლიტი ანანია ჯავახიძე

ალბანეთისა და სუნძეთის
სამკლესიო იუკისდიქცია

(ალბანეთის საკათალიკოსო, სუნძეთის
საკათალიკოსო)

თბილისი 2013

მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის წიგნი „ალბანეთისა და ხუნძეთის საეკლესიო იურისდიქცია“ შეეხება საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციაში შემავალი ქრისტიანული დაღესტნის საეკლესიო ცხოვრებას შუა საუკუნეებში. წყაროების ჩვენებით აღმოჩნდა, რომ ჩრდილო კავკასია და დაღესტანი ისტორიულად დასახლებული იყო ქართველებითა და ქართული საეკლესიო ენის მქონე მრავალრიცხოვანი მრევლით, რომელნიც გაერთიანებული იყო ხუნძეთის საკათალიკოსოში, ხოლო თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქრისტიანული მოსახლეობა გაერთიანებული იყო ალბანეთის საკათალიკოსოში. არაბთა დაპყრობის შემდეგ ალბანეთის საკათალიკოსომ მიიღო მონოფიზიტური აღმსარებლობა, გაძლიერდა კიდევ არაბთა შემწეობით და შეძლო აღმოსავლეთ კახეთის (თანამედროვე საინგილოს) თავის იურისდიქციაში შეყვანა დროებით, რომელიც გაგრძელდა თითქმის XI საუკუნემდე.

გარდა ამისა წიგნში გადმოცემულია სხვა მრავალი საკითხი, რომელიც საინტერესოა მკითხველისათვის.

სამეცნიერო რედაქტორი პროფესორი ი. გორგიძე

ალბანეთის საკათალიკოსო

კავკასიის ალბანეთს სპარსელები, არაბები და სირიელები უწოდებდნენ არანს, ქართველები კი რანს.

ქრისტეშობამდე II საუკუნეში ალბანეთის 26 ტომის (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 4, 7) გაერთიანებით წარმოიქმნა ალბანეთის სამეფო.

სტრაბონმა ალბანელების განსახლების არეალად წარმოადგინა მიწა-წყალი მოქცეული კავკასიონის ქედსა და მტკვრის ქვემო დინებას შორის კასპიის ზღვის სანაპიროზე (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI), შემდგომ საუკუნეთა წყაროები არ იძლევიან საშუალებას ერთმნიშვნელოვნად განისაზღვროს კავკასიის ალბანეთის საზღვრები, რადგანაც ალბანელების განსახლების არეალი მნიშვნელოვნად შეიცვალა ისტორიულ ალბანეთში მასქუთების (მასაგეტების) ჩასახლების შემდეგ (ახ.წ. I-II ს.).

I-II საუკუნეებში ალბანეთის ძირითად ნაწილში ჩასახლებულმა მასქუთებმა ჩამოაყალიბეს სახელმწიფო, რომლის დედაქალაქი იყო ქ. ჩოლი (ჩორი). მასქუთების დასახლების სიღრმე კასპიის ზღვიდან მტკვარ-არაქსის შესართავამდე აღწევდა. აქამდე (აღნიშნულ მტკვარ-არაქსის შესართავამდე) მტკვრის მარცხენა სანაპიროს მხრიდან აღწევდა ჰერეთის, ხოლო მარჯვენა სანაპიროს მხრიდან რანის ოლქის საზღვარი.

(პლინიუს მცირეს მიერ ნახსენები ალბანელების მასქუთებამდელი დედაქალაქი კაპალაკი ახლოს მდებარეობდა კასპიის ზღვასთან (შესაბამისად, ის არ იყო ქალაქი ყაბალა, რომელიც ჰერეთის ოლქში მდებარეობდა). ძვ.წ. I საუკუნეში ქართლის სამეფომ ალბანეთისგან დაიბრუნა ჰერეთი).

მასქუთების ჩასახლების შემდეგ ალბანელების კულტურულ-პოლიტიკურმა ცენტრებმა მათი განსახლების ძირითადი რეგიონიდან (კასპიისპირეთიდან) უფრო ჩრდილო-დასავლეთით,

რანისა და ჰერეთის მიმართულებით, გადმოინაცვლა. ალბანთა ტომები დასუსტდნენ, მათი საცხოვრისის უმთავრეს კერად საქართველოს საზღვრებთან მდებარე შემდეგდროინდელი რანი იქცა.

ამის შემდგომ ალბანეთად, ძირითადად, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მიწა-წყალი იწოდა, რომელსაც, როგორც ითქვა, ქართველები რანს უწოდებდნენ.

სავარაუდოდ, კასპიის ზღვისპირეთიდან მიგრირებული ალბანელების ჩასახლებამდე რანის ოლქი, მსგავსად ჰერეთისა, ქართულენოვანი ტომებით იყო დასახლებული.

ამ მოსაზრების გამოთქმის უფლებას იძლევა მოვსეს ხორენაცისა და მის მიერ დამონშებული აგათანგელოზის ცნობები, რომ წმიდა ნინომ იქადაგა ქართველთა შორის „ვიდრე მასქუთებამდე“.

მასქუთებამდე ანუ მტკვარ-არაქსის შესართავამდე კი რანისა და ჰერეთის ოლქები მდებარეობდნენ. შესაბამისად, ხორენაცისა და აგათანგელოზის ცნობებით ისინი ქართველებით ყოფილა დასახლებული ჯერ კიდევ IV საუკუნეში წმიდა ნინოს ქადაგების დროს როგორც აღინიშნა, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას მტკვარ-არაქსის შესართავამდე ჰერეთი ერქვა, ის რანს უშუალოდ ესაზღვრებოდა, მათ ერთმანეთისაგან მტკვარი ჰყოფდა (ჰერეთი იგივე ყაბალას ოლქია).

მტკვარ-არაქსის შესართავამდე ქართველთა ცხოვრების შესახებ ინფორმაციას იძლევა მოვსეს ხორენაცის აღნიშნული ცნობა, ის წერს - „სანატრელი ნუნე წავიდა იქედან, რათა თავისი ადვილგასაგები საუბრით ქართველთა ქვეყნის სხვა კუთხეებშიც დაემოძღვრა... მან იქადაგა სახარება კლარჯეთიდან დაწყებული ვიდრე ალანთა და კასპიის კარამდე, მასქუთთა საზღვრამდე, როგორც ამას აგათანგელოზი გაუწყებს შენ“ (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 172).

მაშასადამე, ხორენაცისა და აგათანგელოზის ცნობით ნმ. ნინომ იქადაგა მასქუთების საზღვრამდე, ანუ მტკვარ-არაქსის შესართავამდე (თითქმის შემდეგ დროინდელ შამახამდე), რომლის იქითაც მასქუთების ქვეყანა მდებარეობდა.

აღნიშნული წყაროებით, მტკვარ-არაქსის შესართავამდე ქართულ ენოვანი ხალხი ცხოვრობდა, V საუკუნეში ვითარება მკვეთრად შეიცვალა, რადგანაც რეგიონში ალბანეთის დედაქალაქები ბაილაქანი და პარტავი-ბარდავი აიგო. ამ რეგიონის ყოფილ ქართულენოვნებას ტოპონიმის მიუთითებს (მაგალითად, სახელი „ბარდავი“ სახელ „გარდმანიდანა“ ნაწარმოები, სიტყვა „გარდ“ კი ქართველთა ეთნოფუძეა – „ქართ, გარდ“. ასევე ამ რეგიონთან მცხოვრები ტომის სახელი იყო „გარგარ“, რომლის სახელიც იმავე ფუძე-ძირიდან ნაწარმოები, შესაძლოა ეს ტომი ალბანიზაციამდე ქართულენოვანი იყო).

ეთნოდემოგრაფიული სურათი, როგორც აღინიშნა, შეცვალა ალბანეთის უმთავრეს ნაწილში ანუ კასპიისპირეთში მასქუთების ჩასახლებამ, ალბანური მოსახლეობა ორად გაყო, ძირითადი ნაწილი რანის ოლქში აღმოჩნდა დასახლებული, მცირე კი ჩოლის რეგიონში კავკასიის მთებისაკენ, მათ ლფინებს, ჭილებსა და სხვადასხვა სახელებს უწოდებდნენ სატომო ნიშნის მიხედვით.

სომხური წყაროებით ალბანეთად, მაინც, უკვე მასქუთებით დასახლებული მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა მიიჩნევა კასპიისპირეთიდან კავკასიის მთებამდე. ალბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია მთელ აღნიშნულ, მასქუთებითა და ასევე ეთნიკური ალბანელებით დასახლებულ მიწა-წყალს მოიცავდა ჩოლის, კასპიისპირეთისა და რანის რეგიონების ჩათვლით.

ქრისტიანობის გავრცელებამ ხელი შეუწყო აღნიშნული მიწა-წყლის მრავალეთნიკური მოსახლეობის კონსოლიდაციას. მაგ-

რამ, ეს პოლიეთნიკურობა იქცა მთავარ მიზეზად იმისა, რომ მცდელობათა მიუხედავად ვერ ჩამოყალიბდა და ვერც გავრცელდა საერთო ალბანური ენა და კულტურა.

ტრადიციული გადმოცემით კავკასიაში ერთერთ უძველეს ალბანეთის ეკლესიაში უქადაგნია მოციქულთა მონაფე ელისეს (ელიშეს). მის შესახებ არსებობს ორი გადმოცემა.

პირველი გადმოცემის მიხედვით ალბანეთში ქრისტიანობა შევიდა უშუალოდ იერუსალიმიდან სომხეთის გვერდის ავლით განმანათლებელ ელიშეს მიერ, რადგანაც (ელიშე) ელისე იყო უფლის ძმის იაკობის მონაფე. ეს გადმოცემა მიუღებელი გახდა VII ს-ის შემდეგ, რაც ალბანეთის ეკლესიამ თავისთავადობა დაკარგა და სომხური ეკლესიის ნაწილად გადაიქცა. ახალი ვერსიით „ელისე იყო სომხეთის განმანათლებელ წმიდა მოციქულ თადეოზის მონაფე და მხოლოდ შემდეგ შეხვდა ის მოციქულ იაკობს“ – კერძოდ, სომხეთში წმ. მოციქულ თადეოზის ქადაგებათა შემდეგ მისი მონაფე ელისე იერუსალიმში დაბრუნებულა, მიუღია კურთხევა ეპისკოპოს იაკობისგან, უფლის ძმისაგან და დაბრუნებულა უკან ალბანეთში, სადაც ჩორის ციხესიმაგრესთან ქრისტიანული სარწმუნოების ქადაგება დაუწყია.

ორივე ვერსიას გადმოგვცემს მოვსეს კალანკატუაცის ალბანთა ქვეყნის ისტორია (I, IV; I 6; III 16; III 23).

„მასქუთების მხარეში,,, მოციქული ელისე წამებით აღსრულებულა, ის იქცა ალბანთა ქრისტიანობის სიმბოლოდ.

III საუკუნეში ალბანეთის ქვეყანა სასანიდების ძალაუფლების ქვეშ აღმოჩნდა.

იმჟამად, როგორც აღინიშნა, ისტორიული ალბანეთის დიდ ნაწილში მტკვარ-არაქსის შესართავიდან (შემდეგდროინდელ შამახადან) კასპიის ზღვამდე, მასქუთების მხარეში, IV საუკუნეში სომხური წყაროებით, გრიგორ განმანათლებლის შვილიშვილს გრიგორისს უქადაგნია და მასქუთთა ხელით მონამეობრივად აღსრულებულა.

გრიგორისს უწოდებდნენ **ივერიისა** და ალბანეთის ეპისკოპოსს.

ამ წოდებასთან დაკავშირებით, უნდა ითქვას, იმჟამად მასქუთების ქვეყნის მოსაზღვრე ჰერეთი და რანი ჯერ კიდევ მიიჩნეოდა იბერიის (ივერიის) ერთერთ ნაწილად და ამიტომ ისიც იბერიად იწოდებოდა. ამ მოსაზრებას განამტკიცებს ისიც, რომ შემდეგდროინდელ ჰერეთის დედოფალ დინარას რუსული წყაროები **ივერიის** დედოფალს უწოდებდნენ.

ამ მოსაზრების საფუძველი, არის მოვსეს ხორენაცის აღნიშნული ცნობა, რომ მასქუთებამდე (ანუ მტკვარ-არაქსის შესართავამდე) იქადაგა წმიდა ნინომ. ის, როგორც აღინიშნა, წერდა, რომ წმიდა ნინომ ქართველთა ქვეყნის კუთხეები დამოძღვრა მასქუთთა საზღვრამდე (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ.172), ამიტომაც ამ რეგიონის (ანუ მტკვარ-არაქსის შესართავამდე მდებარე ჰერეთის) შემდეგდროინდელი მმართველი დინარა ივერიის დედოფლად იწოდა, მსგავსად ჰერეთის ახლო მასქუთთა შორის მქადაგებელი გრიგორისისა, რომელსაც ივერიისა და ალბანეთის ეპისკოპოსი ერქვა.

ალბანეთის ისტორიკოსი მოვსეს კალანკატუაცი თავისი შრომის დიდ ნაწილს უთმობს იმის აღწერას, რომ მის დროს მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე რანის ოლქში მდებარე უტიკი და არცახი ალბანური პროვინციები იყვნენ.

მაშტოცის ეპოქაში, V ს-ის 10-იან წლებში ალბანეთის დედაქალაქი იყო მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე ქალაქი ფაიტაკარან-ბაილაკანი, სადაც მცხოვრებ გარგარელთა ენა მიღებულ იქნა ალბანურ სალიტერატურო ენად (ზ. ალექსიძე, ალბანური მწერლობის ძეგლები სინას მთაზე, 1998, გვ. 10)

შემდეგში ალბანეთის მეფეებმა V ს. შუა წლებში ალბანეთის სახელმწიფოს აღდგენისთანავე ალბანეთის ახალი დედაქალაქი კვლავ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე დააფუძნეს. კერძოდ,

ალბანეთის მეფემ ვაჩე II-მ (444-463) ალბანეთის დედაქალაქი, კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრი პარტავი (ბარდავი-ბარდა) მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ააგო. ეს ქალაქი იქცა ალბანეთის კულტურულ და პოლიტიკურ ცენტრად, ამის გამო შეიცვალა საეკლესიო-სალიტერატურო ენაც. იქაური (ე.ი. არანული) ენა იქცა ალბანელთა სალიტერატურო ენად (ზ. ალექსიძე, ალბანური მწერლობის ძეგლები სინას მთაზე, 1998, გვ. 11).

საზოგადოდ, ალბანეთი თავისი დედაქალაქებით, საეკლესიო და კულტურის ცენტრებით მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა და ალბანეთის კათალიკოსები ქალაქ პარტავში ისხდნენ.

ალბანური კულტურა ასევე ვრცელდებოდა ქ. ჩოლის (დერბენდთან) ახლოს მთიანეთში მცხოვრებ ლფინთა და ჭილბთა ალბანურ ტომთა შორისაც.

სასანიდების სპარსეთი ყოველმხრივ ცდილობდა რეგიონში ყველაზე მსხვილი, ანგარიშგასანევი პოლიტიკური ერთეულის - არმენიის მიმართ ლოიალური ყოფილიყო, ამ გზით ის ცდილობდა როგორმე გაევერცელებინა ზოროასტრიზმი, შესაბამისად ისინი აღიარებდნენ არმენიის ხელისუფლების მიერ სამხრეთ კავკასიის სხვა პატარა ხალხების დამორჩილების ფაქტს, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ზოროასტრიზმი იმჟამად მიუღებელი იყო კავკასიის ყველა ხალხისათვის.

სპარსელთა წინააღმდეგ სამხრეთ კავკასიის ხალხების 450-451 წლების დიდი აჯანყების პირველი ეტაპის შემდეგ, აჯანყება ალბანეთში გაგრძელდა. 457 წელს აჯანყებულებმა დაიჭირეს დერბენდის ანუ ჩოლის (ჩორის) გადასასვლელი კასპიისპირზე, ორწლიანი სამხედრო მოქმედებანი სპარსთა ჯარებთან დამთავრა იმით, რომ სპარსელებმა დიდი თანხის საფასურად ჩრდილო კავკასიიდან გადმოიყვანეს ჰუნი-ონოგურები, რომლებიც შეიჭრნენ ალბანეთში და 462 წელს დაიწყეს ხანგრძლივი

ომი ალბანეთთან, 463 წელს აჯანყება დამარცხდა და ალბანეთში სამეფო ხელისუფლება გაუქმდა.

შემდგომ ალბანეთს მართავდა სპარსი მარზაპანი (მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია I, 10).

სასანიდების მიერ ალბანეთის სამეფო ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ (462 ან 463 წ.) რაც ალბანეთში დაარსებული იქნა სამარზაპანო, მასში შევიდა კასპიისპირა პროვინციები, ასევე უტიკი, არცახი და უტიკის ჩრდილოეთით მდებარე ქართული მიწა-წყალის ერთი ნაწილი თბილისის მიმართულებით, **ჰერეთთან (ყაბლას რეგიონთან) ერთად.**

ალბანთა სამეფოს გაუქმების შემდეგ, ალბანეთის აღნიშნული სპარსი მარზაპანებიც (მეფისნაცვლები) 30 წლის მანძილზე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ისხდნენ.

არაბობამდელ ეპოქაშიც ალბანეთის ძირითადი ნაწილი მოიცავდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანას, ეს ხაზგასასმელია იმის გამო რომ ამჟამინდელი სომხური, და შესაბამისად ქართული, ისტორიოგრაფია უსაფუძვლოდ მიიჩნევს, რომ თითქოსდა ალბანეთი მხოლოდ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას ერქვა და მას ალაზნის ხეობაშიც კი ათავსებენ.

ვაჩე II-ს ნათესავმა ვაჩაგან III (487-510) აღადგინა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე ალბანთა სამეფო.

ვაჩაგან III-ის სიკვდილის შემდეგ კვლავ გაუქმებული იქმნა ალბანთა სამეფო, აქ ირანმა აღადგინა ალბანეთის სამარზაპანო, ამ სამარზაპანოში ჰერეთის შეყვანის გამო VI საუკუნიდან ქართული წყაროები მთელ ალბანეთს ჰერეთს უწოდებდნენ.

ალბანეთი ქართლთან და სომხეთთან ერთად VI საუკუნეში სპარსეთის მმართველობის ქვეშ მოექცა, VII ს. ბოლოსათვის კი არაბებისა.

ალბანეთში პოლიტიკური უპირატესობა მოიპოვა უტიკის (გარდმანის) ოლქმა. მისი მმართველი ჯუანშერი (640-680)

მართლმადიდებლური აღმსარებლობის იყო. მისი მემკვიდრე ვარაზ-თრდატიც ასევე მართლმადიდებელი იყო, ამის გამო 705 წელს ის მართლმადიდებლობის მდევნელმა ქვეყნის მპყრობელმა არაბებმა თანამდებობიდან გადააყენეს და არანი (ანუ ალბანეთი) ხალიფატის შემადგენლობაში უშუალოდ შეიყვანეს, კერძოდ სახალიფოს იმ პოლიტიკურ ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელსაც **არმენია** ერქვა, მისი ცენტრი იყო ქალაქი დვინი.

დვინის სომხური საკათალიკოსო გაძლიერდა, ის ახლა ალბანეთსაც აკონტროლებდა, ვითარცა არმენიაში შემავალ ერთ-ერთ ოლქს.

არმენიის შემადგენლობაში ალბანეთი (არანი) დარჩა თითქმის IX საუკუნის ბოლომდე.

შესაბამისად, არაბებმა აიძულეს ალბანეთის ეკლესია, რომ მას სომხური ეკლესიის აღმსარებლობა გაეზიარებინა, მიზეზი ამისა იყო არაბთა ხელისუფლების მფარველობა სომხური ეკლესიის მიმართ, მისი ანტიბიზანტიური მიმართულების გამო.

იქამდე, VII საუკუნის ბოლოს, როგორც მოვსეს კალანკატუაცის შრომიდან ჩანს, არაბულმა ხელისუფლებამ ალბანური ეკლესია სასტიკად დასაჯა პრობიზანტიური ანუ ქალკედონიკური მიმართულებისათვის და ის სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას დაუმორჩილა, ამის შემდგომ კიდევ უფრო გაღრმავდა ალბანეთის მოსახლეობის არმენიზაცია და ისლამიზაცია.

მოვსეს კალანკატუაცი ასე აღწერს ალბანეთის ეკლესიის თავისთავადობის გაუქმებას VII საუკუნის ამბების აღწერისას - „ალბანეთის საკათალიკოსო ტახტზე ავიდა ქალკედონიტი ნერსესი გარდმანის (უტიკის) ეპისკოპოსი. მას მხარს უჭერდა ალბანეთის ქალკედონიტი დედოფალი სპარამი, ვარაზ-თრდატის მეუღლე. სომხეთის კათალიკოსმა ელიამ ამ ამბის შეტყობინებისთანავე ნერსესს არაბებთან უჩივლა. არაბ ხელისუფალს სომეხთა კათალიკოსმა მიწერა - „სომხეთი ღმერთის

ნებით არაბებს ემორჩილება და ემსახურება, ალბანელები და სომხები ქრისტიანები არიან, მაგრამ **ალბანელთა კათალიკოსი, რომელიც პარტავში ზის, შეუთანხმდა ბერძენთა იმპერატორს, იხსენიებს მას ლოცვებში და ალბანელთა ქვეყანას აიძულებს, მიიღოს ბიზანტიური სარწმუნოება**“ (მოვსეს კალანკატუაცი „ალვანთა ქვეყნის ისტორია“, ძველი სომხურიდან თარგმნილი ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილის მიერ, 1985 წ. 139).

სომეხთა კათალიკოსმა მოუწოდა ამირას, რომ ალბანელი ქალკედონიტები დაესაჯა. ამირამ სასწრაფოდ აღასრულა სომეხთა კათალიკოსის ნება.

არაბთა ამირამ სომეხთა კათალიკოსს შეატყობინა, რომ მან ალბანეთში გაგზავნა დიდი ჯარი, რომელსაც ნაბრძანები ჰქონდა ქალკედონიტი ალბანელები სომხურ სარწმუნოებაზე მოექცია - მათ „...ჩვენი ხელისუფლებისაგან გამდგარი ალვანელები თქვენი სჯულის მიხედვით სიმართლეზე უნდა მოაქციონ“ (იქვე, გვ. 139). რადგანაც, არაბებს ქალკედონიტები მიაჩნიათ არაბთა ხელისუფლებისაგან განდგომილებად, ხოლო „სომხური სარწმუნოების“ მქონენი თავიანთ ერთგულ ღვთის კაცებად.

შემდეგ ატყობინებს, რომ **„ჩვენი მსახური შენს წინაშე პარტავში სისრულეში მოიყვანს სასჯელს, ნერსესსა და მის თანამოაზრე ქალს რკინის ჯაჭვით გადააბამენ და შერცხვენილებს სამეფო კარზე მოიყვანენ, რათა ყველამ იხილოს მეამბოხეთა შეურაცხყოფა“** (იქვე, გვ. 139).

სომეხთა კათალიკოსი საგანგებოდ ჩავიდა ალბანეთში, ქ. პარტავში, დაჯდა მთავარ ტაძარში და ბრძანა მისთვის დასასჯელად მიეგვარათ ალბანთა კათალიკოსი ნერსესი. შეშინებული ალბანელთა კათალიკოსი დაიმალა, შემდეგ შეიპყრეს და მიიყვანეს სომეხთა კათალიკოსის წინაშე. **„მრავალრიცხოვან შეკრებილთა შორის ელიას წინაშე უპასუხოდ იდგა უბედური. მეფის ბრძანებით მას მიძიმე სასჯელი გამოუტანეს:**

გადააბეს ფეხით ფეხზე იმ ქალთან (უტიკის დედოფალ სპარამთან) და შორეულ ქვეყანაში გასაგზავნად მოამზადეს, მაგრამ ვერ აიტანა ეს ტანჯვა და რვა დღის შემდეგ გარდაიცვალა“ (იქვე, გვ. 140). სომეხმა მღვდლებმა ალბანური ქალკედონიტური ლიტურატურა გაანადგურეს.

კერძოდ, არაბებმა და ალბანეთში საგანგებოდ ჩასულმა სომეხებმა ალბანთა კათალიკოს ნერსესის ქალკედონიტური ალბანური წიგნები, რომლითაც სავსე იყო ზანდუკი, წყალში ჩაყარეს.

მოვსეს კალანკატუაცი წერს - „...ნერსესის „წვლებით“ სავსე წიგნები, რომლითაც ავსებული იყო ზანდუკი, წაიღეს და მთლიანად მდინარე ტრტუტში ჩაყარეს...“ (იქვე, გვ. 140).

დევნის ამ ეპოქაში, გადარჩა მხოლოდ ის ალბანური წიგნები და ხელნაწერები, რომელნიც ლტოლვილმა ალბანელმა ქალკედონიტმა ბერებმა ქართულ მონასტრებში მიიტანეს. სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში ქართულ ხელნაწერთა შორის აღმოჩენილი ალბანური ხელნაწერები მიუთითებს არა ალბანელი ბერების „ქართიზაცია-გაქართველებას“, როგორც წარმოადგინა ბატონმა ზ. ალექსიძემ, არამედ გამოხატავს იმ პროცესს, რომლის შედეგადაც ალბანეთიდან ლტოლვილი ალბანელი ქალკედონიტი ბერები თავიანთი ალბანური ხელნაწერებით თავს აფარებდნენ ქართულ მონასტრებს, ვითარცა მართლმადიდებლურ კერებს. მათ ამით სიცოცხლე გადაირჩინეს, წინააღმდეგ შემთხვევაში ალბანელთა კათალიკოს ნერსესის მსგავსად სიკვდილით დასჯიდნენ.

ამის შემდეგ ალბანელთა საეკლესიო კრების მონაწილეებმა პირობა დადეს, რომ ალბანეთის კათალიკოსის კურთხევა მოხდებოდა მხოლოდ სომეხთა კათალიკოსის მიერ - „**ალბანთა კათალიკოსის კურთხევა უნდა მოხდეს სომეხეთში „წმიდა გრიგორის ტახტზე**, თუ ალბანეთის კათალიკოსი გაბედავს და არ ეკურთხება სომეხეთში - ის კათალიკოსად არ ჩაითვლება“ (იქვე, გვ. 143).

შეთანხმება დაიდო სომხური წელთაღრიცხვით 148, ანუ 699 წელს. კრებას სომეხთა კათალიკოსი ელია თავმჯდომარეობდა.

აქედან ჩანს, VII საუკუნის ბოლოს როგორ შეძლო სომხურმა ეკლესიამ მთლიანად გაბატონებულიყო ალბანურ ეკლესიაზე. ამის შემდეგ ალბანურ ეკლესიაში არაბთა ძალდატანებით აიკრძალა ქალკედონიტობა და ალბანელებმა „სომხური სარწმუნოება“ მიიღეს, რასაც შედეგად მოჰყვა ალბანურ ეკლესიაში უკვე დანერგილი სომხურენოვანი წირვა-ლოცვის სრული გაბატონება. ალბანური ეკლესია მთლიანად გაითქვიფა სომხურ ეკლესიაში (იქვე, გვ. 144).

მონოფიზიტი მოვსეს კალანკატუაცი ჩამოთვლის ალბანეთის მამამთავრებს. უძველესი ხანიდან თავისთავადობის გაუქმებამდე. ის წერს - „...უნინდელ პატრიარქთა საქმენი, დრო და სახელები დაკარგულან...“ (გვ. 168). ალბანთა განათლების წყარო ყოფილა წმიდა ელიშა, „შემდეგ იყო ყრმა გრიგორისი, სომეხთა განმანათლებლის გრიგორის შვილიშვილი“...; „...შექმნა ნეტარმა მესროპმა ალვანური დამწერლობა. მანვე დიდი შრომის შედეგად ანბანი მისცა სომეხებსა და ქართველებს. შემდეგ იყო უფალი აბასი, რომელმაც სომხური წელთაღრიცხვის დასაწყისში საპატრიარქო ტახტი ჩორიდან პარტავეში გადაიტანა... მისი დროიდან ჩვეულებად იქცა დაენერათ ასეთი პატივი: **„ალვანთა, ლფინთა და ჩორის კათალიკოსი“**. დვინის კრებიდან მას მიუთითეს, რათა ელიარებინა მხოლოდ ერთბუნებიანობა ქრისტესისი...“ (გვ. 168). „უფალი ვირო... მან ხაზარი შათის ტყვეობიდან გაათავისუფლა სომეხები, **ქართველები** და ალვანელები... უფალი ზაქარია... (მან) სიუნქის ეპისკოპოსად აკურთხა ვინმე ვრთანესი, რაც მოხდა სომეხთა ნების გარეშე“ (გვ. 168). „უფალი ნერსესი... მას გონება აერია, მოინდომა ალვანელთა კეთილშობილი სახლი სომეხთაგან ჩამოეშორებინა და ქალკედონიტური რწმენისათვის დაემორჩილებინა“. „უფალმა მიქაელმა

დასწყევლა აგრეთვე ქართველთა მწყემსი თალაღე, რადგანაც მან ნება დართო უკანონო ქორწინებას“. „უფალი სამუელი... მან თვითონ, ხელდასხმის გარეშე მიიღო სამამამთავრო პატივი, რის გამოც განთავისუფლებულ იქნა. ხელმეორედ ხელდასხმა მიიღო სომეხთა კათალიკოს გეორგისაგან დვინში. უფალი იუნანი... კათალიკოს გეორგის დაუკითხავად მივიდა ალვანეთში და ხელდასხმაც მის გარეშე მიიღო, შემდეგ თვითონ გეორგმა ხელმეორედ აკურთხა ის“ (იქვე, გვ. 170). აქ „ქართველებად“ ჰერები იწოდებიან, რომელნიც მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ცხოვრობდნენ, ხოლო ალვანელები (ალბანები) ძირითადად მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ცხოვრობდნენ (მათ მოპირდაპირე მხარეს), უტიკსა, არცახსა და სხვა ოლქებში (რანში). ალბანთა არმენიზაცია სწრაფი ტემპით წარიმართა არაბთა დროს, მას თან დაერთო მოსახლეობის ისლამიზაცია. უტიკელთა ანუ უდიელთა მცირერიცხოვანი ნაშთები, მცირერიცხოვანი მოსახლეობა, ამჟამად უდინებად (რუსული ფორმით „უდ-ინ“) იწოდებიან, ისინი კავკასიასა და ყოფილი საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა რეგიონებში ცხოვრობენ, მათ შორის საქართველოშიც.

ალბანეთის ქალაქებში ბარდავში, დერბენდში და შემახაში არაბთა გარნიზონები ჩადგა, ამით ალბანეთის ისლამიზაცია უფრო გაძლიერდა, შესაბამისად IX-X საუკუნეებისათვის განჯასა და ბარდაში არაბული მუსლიმანური საამიროები წარმოიქმნა. IX საუკუნეში ჩამოყალიბდა შირვან-შაჰების სახელმწიფო, ხოლო მტკვრის სამხრეთით არსებობას განაგრძობდნენ ალბანეთის უკვე არმენიზებული ოლქების სამთავროები - ფარისოსში, ხარჩენსა და სხვაგან.

ასეთ რთულ დროს ჰერეთი ქრისტიანობას ინარჩუნებდა, თუმცა არამართლმადიდებლურს, ვითარცა არაბთა ალბანურ ოლქში შემავალი ერთერთი ქვეყანა.

როგორც აღინიშნა, ჰერეთი მდებარეობდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ვართაშენიდან (მასთან მდებარე პუნქტ გულგულა-ფილფილადან) ვიდრე მტკვარ-არაქსის შესართავამდე (მას ასევე ყაბალას ოლქი ეწოდება) რანის მოპირდაპირე მხარეს. ამ ორ ოლქს (ე.ი. რანსა და ჰერეთს) ერთმანეთისაგან მდ. მტკვარი აშორებდა და მათ ერთმანეთთან მჭიდრო პოლიტიკური კავშირი ჰქონდათ.

კავკასიაში ხურამიტების (816-837) აჯანყების დამარცხების შემდგომ, აჯანყების მეთაური ბაბეგი ჰერეთის მმართველმა შეიპყრო და გადასცა არაბულ ხელისუფლებას, მადლიერების ნიშნად ხალიფამ ჰერეთის მმართველი რანის მმართველად დადანიშნა, რანი და ჰერეთი ამის შემდგომ გაერთიანდნენ.

მოვსეს კალანკატუაცი წერს - მთავარ საჰლ სმბატთან 837 წელს „...სამეფოდან დიდი ჯილდო ერგო. მას უწყალობეს სომხეთის, იბერიისა და აღვანეთის მთლიანი გამგებლობა მთავრის უფლებით“ (იქვე, გვ. 161). როგორც ითქვა, აქ „იბერიის“ ქვეშ ჰერეთი იგულისხმება.

ჰერეთის მმართველის მემკვიდრემ ჰამამმა 893 წელს მიიღო რანის ანუ ალბანთა მეფის ტიტული, მას ქართული წყაროები „ჰერეთის მეფეს“ უწოდებენ, ის მართავდა მტკვრის ორივე სანაპიროს ქვეყნებს, ჰერეთსა და რანს, მაგრამ ალბანთა მეფის ტიტულზე თავის პრეტენზიას ასევე აცხადებდა ხაჩენის სამთავროს მეთაური, რომელიც ანისელ ბაგრატიონებს ექვემდებარებოდა. ალბანთა მეფის ტიტულზე პრეტენზიებს ასევე აცხადებდნენ ლორე-ტაშირის მმართველი კვირიკიანებიც.

ჰერეთ-რანის დედოფალმა დინარამ X საუკუნეში თავისი ქრისტიანული მოსახლეობა გაათავისუფლა სომხური ეკლესიის იურისდიქციისაგან და დაუბრუნა ქართული ეკლესიის წიაღს – მართლმადიდებლობას.

X საუკუნეში, როგორც ითქვა, ვოლგისა და კასპიის ზღვის გავლით მოლაშქრე რუსულმა დრუჟინამ რამდენჯერმე მოაღწია ჰერეთამდე და რანის დედაქალაქ ბარდამდე. ამ რუსულ დრუჟინასა და მის მოლაშქრეებს ჰერეთში შეხვდა მართლმადიდებელი მოსახლეობა, ამიტომაც რუსული წყაროები აღნიშნულ რან-ჰერეთის დედოფალ დინარას მოიხსენიებენ ვითარცა ივერიის მართლმადიდებელ მმართველს, რომელმაც თავის ქვეყანაში სარწმუნოება ააღორძინა, რუსულ წყაროებში დინარას ივერიის დედოფლად მოხსენიება მიუთითებს იმის შესახებ, რომ ჰერეთი ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა ქართულენოვანი იყო და ამიტომაც ის შესაბამისად ივერიად განიხილებოდა (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. II. 2012, გვ. 178).

[(მტკვრის მარცხენა ანუ „მტკვრის იქითა“ სანაპიროს ქვეყნის ქართულენოვნებას მიუთითებს ასევე სტრაბონის ცნობა. სტრაბონი „**მტკვრის იქითა**“, ანუ მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას გოგარენეს, იბერების ისტორიულ ტერიტორიად მიიჩნევს, რომელიც პარიადრეს კალთებთან და ხორძენესთან ერთად ქრისტეშობამდე II საუკუნეში არმენიამ ჩამოართვა იბერებს. სტრაბონი წერს - „**მოგვითხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები, კერძოდ, ...იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე. რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5). სტრაბონის გოგარენე მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ანუ „კირის მეორე მხარეს“ მდებარეობ-**

და, მისგან განსხვავებით, სომხურ წყაროებში ხშირად ნახსენები გუგარქი ძირითადად მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყნებს მოიცავდა. გოგარენე და გუგარქი სხვადასხვა ოლქები იყვნენ, თუმცა ისინი ერთი, ქართველი, ხალხით იყვნენ დასახლებულნი. სტრაბონის ცნობიდან გამომდინარე ქართული წყაროების ყაბალას ოლქი გოგარენეს შეესაბამება, როგორც ითქვა, ჰერეთი მდებარეობდა ვიდრე მდ. თეთრწყლამდე (აღსუმდე) მტკვარ-არაქსის შესართავამდე, ის, სხვა ქართულ მიწებთან ერთად უცხოელთა მიერ ივერიად იწოდებოდა თუმცა, განსახილველ დროს ხშირად ალბანეთში შედიოდა)].

IX საუკუნის შემდგომ, სახალიფოს მხარდაჭერის გამო, ჰერეთ-რანის სამეფო გაძლიერდა, შეძლო მეზობელი ოლქების დამორჩილება.

IX საუკუნეში გაძლიერებულმა ჰერეთის სამეფომ შეძლო მიეერთებინა კახეთის მნიშვნელოვანი პუნქტები ალაზნის მარცხენა სანაპიროს მხარეს (თანამედროვე საინგილო და მისი მომიჯნავე სოფლები) და ასევე ზოგიერთი პუნქტი ალაზნის მარჯვენა მხარეს.

X საუკუნეში კახეთის სამთავრომ უკან დაიბრუნა ის ციხესიმაგრეები და სოფლები, რომელნიც მისგან ჰერეთის სამეფომ მიიტაცა.

XI საუკუნის დასაწყისში 1010 წლისათვის წარმოიქმნა კახეთისა და ჰერეთის გაერთიანებული სამეფო, რომელიც 1104 წელს შემოუერთა დავით აღმაშენებელმა გაერთიანებულ საქართველოს.

საქართველოს სამეფოს 1118 წელს შემოუერთა ტაშირ-ძორაგეტიც და საქართველოს მეფემ მიიღო ტიტული აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, ის ასევე იყო შაჰანშა და შირვანშა (შირვანშაჰი). ამ ტიტულატურაში რანს შეესაბამება გაფართოების შემდეგდროინდელი ჰერეთი.

მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყნები კვლავ დარჩა სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში, რამაც გამოიწვია იქაური მოსახლეობის სრული არმენიზაცია. ხაჩენის, არცახისა და უტიკის ალბანური ოლქები საბოლოოდ გასომხდნენ.

მარჯვენა სანაპიროს მოსახლეობა ასევე განიცდიდა ისლამიზაციას კასპიისპირეთის მოსახლეობასთან ერთად, ამის გამო ალბანეთი ძირითადად მუსლიმანურ ქვეყნად გადაიქცა, მისი ქრისტიანული მოსახლეობა სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში მოექცა.

ენ. ალბანეთის „ივერიის“ ანუ ჰერეთის მცხოვრებნი ქართული ეკლესიის წიაღში გაერთიანდნენ. საქართველოსთან „ალბანეთის ივერიის“ საზღვარი გადიოდა, ქალაქ ყაბალასა და ვარდაშენს შუა ქედზე, რომელსაც ამჟამადაც „ქართველთა მთა“ (გურჯი დალი) ეწოდება. შემდეგ დროინდელი შაქი ამ მთა-ქედის მარცხენა მხარეს მდებარეობდა (შაქის ოლქი, იმჟამად იყო კახეთში შემავალი მიწა-წყალი). ეს მთა („გურჯი დალი“) ერთმანეთისაგან ყოფდა კახეთსა და ჰერეთს.

აღნიშნული „ქართველთა მთის“ მარჯვნივ მდებარე ყაბალას ოლქს, როგორც ითქვა, ჰერეთი ერქვა.

ჰერეთი იწყებოდა ამ მთის ახლო სოფელ ფილფილასთან (ძველი გულგულა, ლეონტი მროველის მიერ ნახსენები პუნქტი მდებარეობდა აქ, და არა თელავთან) და გრძელდებოდა მდინარე თეთრწყლამდე, ანუ აღსუამდე.

ჰერეთი ალბანეთის შემადგენლობაში მუდმივად არ შედიოდა, ის, უფრო ხშირად, ქართლის სამეფოს ერთერთ საერისთავოს წარმოადგენდა, მიზეზი ამისა იყო ის, რომ ალბანეთის მოსახლეობა იყო მრავალეთნიკური. ალბანეთში აგრეთვე ცხოვრობდნენ მასქუთები, სუჯები, გელები, უტიელები, ლფინები, ჭილბები და სხვა ტომები, ისინი სხვადასხვა ენაზე საუბრობდნენ.

როგორც აღინიშნა, IV-V საუკუნეებში ალბანური სალიტერატურო ენა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ტომების მეტყველების შესაბამისად აიგო. კერძოდ, ალბანური სალიტერატურო ენა ჯერ გარგარელთა დიალექტს დაეფუძნა, შემდეგ კი ბარდის (უტიკის) რეგიონისას, აქედანაც ჩანს, რომ ალბანეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის ძირითადი ტერიტორია მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს რეგიონი იყო (და არა მარცხენა სანაპიროსი, როგორც თანამედროვე სომხურ საისტორიო მეცნიერებაში მიიჩნევენ, მართლაც რანი და არანი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყნებს ერქვა).

(საბჭოთა ეპოქის ქართულ ისტორიოგრაფიაში სომხური XIX-XX სს. ისტორიოგრაფიის გავლენით, დასაბუთების გარეშე, ალბანეთად განიხილავდნენ კახეთის მიწა-წყალს სოფელ ალვანიდან მტკვარ-ალაზნის შესართავამდე. ამასთანავე, იმუამად გავრცელდა მტკიცება, თითქოსდა სახელი სოფელ ალვანისა ალვანეთის (ალბანეთის) ქვეყნის სახელიდან მომდინარეობს. სინამდვილეში კი, სახელი ალვანი მცენარე ალვის სახელიდანაა ნაწარმოები და მას არაფერი აკავშირებს რან-არან-ალბანეთთან).

V საუკუნეში ჩამოყალიბებული ალბანეთის საკათალიკოსომ თავისთავადობა დაკარგა VII საუკუნეში და ის სომხური ეკლესიის ნაწილად გადაიქცა. ალბანეთის მოსახლეობამაც არმენიზაციის შედეგად ეროვნული იდენტობა დაკარგა, ამასთანავე ხდებოდა მისი ისლამიზაცია.

საქართველოს კათალიკოსო ჩენეთ-დაღესტანსა და შაქშიგვანსო

საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია მოიცავდა ვრცელ მიწა-წყალს, მათ შორის ჩრდილო კავკასიას. ამის შესახებ გვაქვს, როგორც წერილობითი, ისე მატერიალური წყაროები.

განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ე.წ. მაღალაშვილისეული სახარების მინაწერი. ამ მინაწერიდან ჩანს, რომ 1310 წელს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს ექვთიმეს მოუხილავს თავისი სამწყსო კახეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში.

მაღალაშვილის სახარების 1310 (სხვა კვლევით 1318) წლის მინაწერი:

„ქ. ოდეს სანატრელმან მან პატრიარქმან ჩვენმან ექვთიმე მოიხილა კახეთს: ანწუხისა საეპისკოპოზო და მიერითგან გადმოვიდა ნახურს, კაკელისენს და მოვლო საყდარნი: კასრი სამებისა, ყუმი ღმრთისმშობლისა, ლექართის წმიდისა მოციქულთა სწორისა ნინოისი, ზარს წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისი, ვარდიანს წმიდისა აბოისი, განუხს არჩილისი, ქიშ-ნუხს – ღმრთისმშობლისაი, ვართაშენს ელიასი, თა(ბა)სარანს ყოვლადწმიდისა მოციქულისა პეტრესი, კუალად საყდარნი ხუნძთა, ნახჩთა, თოშეთისა, ნეკრესისა, ლაგოეთისა, ბელაქანისა, მაჯ-ფიფინეთისა, ფერიჯან-მუხახ-მამრეთისა და ყოვლის ვაკისა, ესე იგი არს ძველი მოვაკანისა და ელისენისა, ვერხვიანით ზეგანით გამო ივრის მდინარის ჩასართავამდე ალაზნისა და ამან სანატრელმან ექვთიმე მიბრძანა ქურმუხისა მთავარეპისკოპოსსა და ყოვლისა მთიულეთისა წინამძღვრისა კვირილე დონაურსა გარდაწერინებად სახარებისა და წარგზავნად თითოეულისათვის ეკლესიისა. მეცა გარდაწერინენ ვაკისა წმიდისა ბარბარეს ტაძრისა მღვდელსა იასე ქიტიაშვილსა და ათორმეტთა მისთა მოწაფეთა და

წარვეზავნენ საყდართა, მონასტერთა და შვიდთა სასწავლებელთა თავს-მდგომთადმი და ვუბრძანე სწავლებად სჯული ჭეშმარიტი და ფილასოფოსობა, მამათა ცხოვრება „ქართლის ცხოვრება, და ცხოვრება ალვანიისა, ესე იგი არს სავანისა, რომელ დაწერა პეტრე ლაგაძემან და ვინმე სომეხმა გა(...) იგი და საკუთრივ დაწერილად გამოაცხადა და სომეხთაც ადვილად იწამეს ჩვეულებისამებრ“ (კ. კეკელიძე ეტიუდები, II, 1941, გვ. 314-315).

აღნიშნულ მინაწერში ჩამოთვლილია საქართველოს პატრიარქმა კახეთში რომელი სამრევლოები მოინახულა.

ესენი ყოფილან:

1. **ანწუხის** საეპისკოპოსო;

2. **წახურის** რეგიონი (იგივე ნუქეთი, წახეთი);

3. **კაკელისენი**, სადაც მან მოილოცა (ქალაქ ან სოფელ) კასრის ყოვლადწმინდა სამების ეკლესია, ყუმის ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ეკლესია, სოფელ ლექართის მოციქულთასწორ წმინდა ნინოს ეკლესია, სოფელ ზარის მთავარმოწამე წმიდა გიორგის ეკლესია, სოფელ ვარდიანის წმინდა აბოს ეკლესია, სოფელ განუხში წმინდა მოწამე არჩილის ეკლესია, სოფელ ქიშნუხში ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ეკლესია, სოფელ ვართაშენში წმინდა ელიას ეკლესია;

4. **ტაბასარანი** (მისი სახელი მინაწერში ასოებნაკლულია). პატრიარქს ამ რეგიონში მოციქულ პეტრეს ეკლესია მოულოცავს (ესაა ეკლესია დალესტინის ტაბასარანისა).

ტაბასარანის გარდა, პატრიარქს მოუხილავს ასევე სხვა ქართული ეკლესიები, რომლებითაც მოფენილი იყო ვრცელი რეგიონები:

5. **ხუნძეთი**;

6. **წახჩეთი**;

7. **თუშეთი;**

მათ შემდეგ მოუხილავს ეკლესიები კვლავ კახეთში:

8. **ნეკრესი, ლაგოეთი, ბელაქანი, მაჯ-ფიფინეთი, ფერიჯან-მუხახ-მამრეთი;** მათ შემდეგ კვლავ გაუგრძელებია გზა და მოუხილავს ვრცელი რეგიონები:

9. **მოვაკანი** ანუ ვაკე;

10. **ელისენი** (ტერიტორია ვერხვიანის ზეგანიდან მდინარე იორ-ალაზნის შესართავამდე).

ჩანს ზემოთ ჩამოთვლილი გეოგრაფიული ერთეულების მეტი ნაწილი კახეთში შედიოდა და ეკუთვნოდა ქურმუხის მთავარეპისკოპოსის ეპარქიას.

ქურმუხის მთავარეპისკოპოსს ასევე ეწოდებოდა „**ყოვლისა მთიულეთისა წინამძღვარი**“.

მის საგამგებლოში შედიოდა „ყოველი მთიულეთის“ ეკლესიები, როგორც ჩამოთვალეთ ესენი ყოფილან **ნახური, კაკელისენი, ტაბასარანი დაღესტანში, იქვე ხუნძეთი, ნახჩეთი, ასევე თუშეთი და სხვა ზემოთ ჩამოთვლილი კახეთის სოფლები, მათ შორის ასევე მოხსენებულია ანწუხის საეპისკოპოსო, ასევე ნეკრესი სადაც შესაძლოა ეპისკოპოსი იჯდა.**

ქურმუხის მთავარეპისკოპოსს **კირილე დონაურს** დაუვალებია (ქალაქ) კაკის წმინდა ბარბარეს ტაძრის მღვდლისათვის **იასე ქიტიაშვილისათვის** ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ეკლესიაში გაეგზავნა წმინდა სახარების წიგნი.

კაკის წმინდა ბარბარეს ტაძრის მღვდელს თავის სამწერლობოში შეუკრებია თავისი თორმეტი მოწაფე, რომელთაც გადაუწერიათ ამ ეკლესიებისათვის წმინდა სახარების წიგნები.

შემდგომ ეს წიგნები გაუგზავნიათ აღნიშნული რეგიონის ეკლესიებსა, მონასტრებსა და სასწავლებლებში.

კერძოდ, ქურმუხის მთავარეპისკოპოსს ამ მთიან მხარეებში ჰქონია შვიდი სასწავლებელი. მათ რექტორებს ეწოდებოდა - „თავსმდგომნი“.

ამ უკანასკნელთ (თავსმდგომებს) მთავარეპისკოპოსმა უბრძანა მოსწავლეებისათვის ესწავლებინათ:

1. „შჯული ჭემმარიტი“ ანუ წმინდა წერილი და კატეხიზმო;
2. ფილოსოფია;
3. მამათა ცხოვრება ანუ პატროლოგია;
4. ქართლის ცხოვრება ანუ საქართველოსა და მისი ეკლესიის ისტორია;
5. საისტორიო წიგნთაგან ალვანის ანუ ალბანეთის ისტორია, ალბანეთს აქ ეწოდება „ალვანია ესე იგი არსს სავანია“.

ალვანიის ისტორია დაუნერია ვინმე პეტრე ლაგაძეს და შემდეგ მისი ეს თხზულება რომელიღაც სომეხ პლაგიატორს მიუსაკუთრებია და გაურყვნია (დაუმახინჯებია) თავისი შეხედულების მიხედვით – „საკუთრივ დაწერილად გამოაცხადა და სომეხთაც ადვილად იწამეს ჩვეულებისამებრ“ (იქვე, გვ. 17).

განვიხილოთ თუ სად მდებარეობდნენ ჩამოთვლილი პუნქტები:

1. ანწუხი

ანწუხი მდებარეობდა დაღესტანში, მდინარეების ანდისა და ავარიის კოისუს ხეობებში, თანამედროვე ბუინაკისა და ხას-ავიურტის რაიონებში. ამჟამად ანწუხთა თემი შედის **ავარიელების** ტომში.

ავარიელებად ითვლებიან – ანწუხები, ინხოელები, კუკინები, სიუხები და ტინდელები, წყაროს მიხედვით 1310 წლისათვის ანწუხი კახეთში შედიოდა. ანწუხში ყოფილა საეპისკოპოსო, მაშასადამე იმ დროისათვის ანწუხელები იყვნენ კარგი ქრისტიანები და იმდენად მრავალი სამრევლო და ეკლესია ჰქონიათ რომ ისინი ერთ ეპარქიად გაუერთიანებიათ ანწუხის საეპისკო-

პოსოში, რომელიც თავის მხრივ საქართველოს საპატრიარქოში შედიოდა.

მკვლევარ ფატიმათ ტახნაევას სიტყვით „ავარიულ სოფლებში შემონახულია გადმოცემა, რომლის თანახმადაც აულების ახლო მდებარე მრავალრიცხოვანი ნასოფლარები და ნაქალაქარები ძველად დასახლებული იყო ქრისტიანებით. ზოგიერთ შემთხვევაში ამ ქრისტიანებს „ქართველებად“ მოიხსენიებენ“ (ფ. ტახნაევა, ქრისტიანული კულტურა შუასაუკუნეთა ავარიაში (VII-XVI სს.) პოლიტიკური ისტორიის რეკონსტრუქციის კონტექსტში, რუს. ენაზე, <http://www.Krotov.info/histori>, გვ.1).

ადგილობრივი ავარიული სახალხო გადმოცემები იმის შესახებ, რომ ავარია თავდაპირველად ქრისტიანებითა და ქართველებით იყო დასახლებული განამტკიცა არცთუ დიდი ხნის აღმოჩენილმა არაბულენოვანმა წყარომ, რომელსაც „ირხანის ისტორია“ ეწოდება. ის მოლწეულია ოთხი ხელნაწერით, მათგან ზოგიერთი ხელნაწერი ჩართულია მეორე წყაროში, რომელსაც „დერბენდ-ნამე“ ეწოდება.

ეს ხელნაწერები ასახავენ დაღესტნის ისტორიის თემურ-ლენგის შემდგომ პერიოდს.

ირხანის ისტორიაში ასახულია დაღესტნის სხვადასხვა სოფლებისა და ოლქების ისტორია.

ქართველების დაღესტანში ცხოვრებას შეეხება მისი რამდენიმე მუხლი, მაგალითად, ხელნაწერშია: – „მცხოვრებნი ოლქ ხიდალისა [ოლქი ხიდი] – იყვნენ ქართველები“ (ირხანის ისტორია, www.volistil.info/textsts/Dokumenty/Kavkaz/VI/Dag-sron/ist, გვ.1|6).

ამ ხელნაწერის კომენტარებში განმარტებულია, რომ ნაგულისხმებია **გიდატელის თემი**, რომელსაც ამჟამად უჭირავს ერთი ნაწილი რაიონი „სოვეტსკოესი“.

ამავე ირხანის ისტორიაში ნახსენებია ქრისტიანული თავდადება იმ „თავადებისა და აზნაურებისა“, რომელთაც ქრისტიე-

სთვის სისხლი დაღვარეს და თავი დადეს მუსულმანების შეტევისას სოფელ ხირკასის ციტადელის, (ციხე-სიმაგრის) დაცვისას.

ხელნაწერშია – „შემდეგ გაიმართა შებრძოლება ხირკასში, რომელიც მთელი კვირა გაგრძელდა. სოფელი აღებულ იქნა, მაგრამ დარჩა აუღებელი ერთი კვარტალი, სოფლის ზემო ნაწილში, სადაც მათი რაისები და ემირები – თავატიილები და აზნაურალები იყვნენ გამაგრებულები. მუსულმანებმა ორი თვის მანძილზე ვერ შეძლეს ამ გამაგრებული კვარტალის აღება. საბოლოოდ ის აღებული იქნა უზენაესი ალაჰის, მსოფლიოს ხელმწიფის შემწეობით. მუსულმანებმა ყველა დახოცეს ვინც იქ შეხვდათ, მათი გამოკლებით ვინც ისლამი მიიღო“ (იქვე, გვ. 4|6).

ხირკასის ანუ სოფ. არკასის ზემო ნაწილში შემორჩენილია შთამბეჭდავი ზომების ციტადელი, რომელიც XIV საუკუნემდე არსებობდა, ამ ნაშთებს ნაქალაქარს უწოდებენ (იხ. ატაევი, არკასის ნაქალაქარი).

მსგავსი „ემირები და რაისები“ (ანუ „თავატიილები და აზნაურალები“ – თავადები და აზნაურები) ხირკასის მომდევნო სოფელ ირხანშიც ყოფილან და ისინი იქაც მედგრად იბრძოდნენ ქრისტესთვის მუსულმანების წინააღმდეგ, ამიტომაც ამ სოფლელებმა როცა შეიტყვეს თუ როგორი სისასტიკით ამოხოცეს მებრძოლი ქრისტიანები სხვა სოფლებში, დახოცეს თავიანთი ემირები და რაისები, და მიიღეს ისლამი. ხოლო ირხანის სულთანი გაიქცა კილბახის ოლქში, სადაც ქრისტიანები ეგულებოდა, მაგრამ გზაზე ერთ ადგილას, რომელსაც „ახალი“ ერქვა მოუხდა მუსულმანებთან შებრძოლება, სადაც მოკლეს (იქვე, გვ. 4|6).

ფ. ტახნაევას კვლევით XIV საუკუნის ქრონიკის „ირხანის ისტორიის“ ცნობით გიდატლის თემის „ხიდის“ ოლქის მცხოვრებნი იწოდებიან ქართველებად.

მათ შესახებ ამჟამადაც არსებობს გადმოცემები – მაგალითად, სოფლების **ბაცადლას, უნტის, შულანის და კულაბისა** და მიმდებარე ხუტორების ტერიტორიაზე ძველად მცხოვრებნი, ადგილობრივი გადმოცემით, ავარიულ ენაზე - **„გურუხილიე-ბად“ (ქართვე ლობად)** იწოდებოდა, ამ სოფლების ძველ სასაფლაოებზე ცნობილია ქრისტიანული დაკრძალვის ფორმები და ჯვრების მრავალრიცხოვანი გამოსახულება.

ამ რეგიონში შემორჩენილია ერთერთი ადრეული ქართული ქრისტიანული ძეგლი – **ქვის ფრაგმენტი ძველქართული წარწერით, რომელიც აღმოჩნდა სოფელში, რომელსაც ეწოდება „ვაჩი“**. ეს სოფელი მდებარეობს ჰერეთ-კუმუხ-ანდაალ-გიდატელ-ხუნძახის შემაერთებელ გზაზე (ფ. ტახნაევა, დასახ. ნაშრ., გვ.3).

დალესტანის შემსწავლელ მეცნიერებაში სახალხო გადმოცემებზე დაყრდნობით საკითხიც კი დგას ავარიელი ხალხის ქართული ეთნოგენეზის შესახებ (იქვე, გვ. 3).

ავარიის ქრისტიანული წარსულის მრავალრიცხოვანი ძეგლებია – ავარიის ვრცელი ტერიტორიის მომცველი ქრისტიანული სამაროვნები, ისინია ხუნძახში, გიდატლში, ანდაალ-ლაში, სოფლებში, ურადაში, ტიდიბში (შამილის რაიონში), საკუთრივ სოფელ ხუნძახში, გალაში (ბატლაიში), ხარახში, ტინდში, კვანადაში (ჩუმადინის რაიონი), რუგუჯაში, კუდალში (გუნიბის რაიონი), მიატლში (ყიზილიურტის რ-ნი), ბოტლიხში (ბოტლიხის რ-ნი).

ქრისტიანული წარსულის მრავალრიცხოვანი ძეგლებია ასევე დიდოეთში, დიდო - კაპუჩინსკის რაიონში, აქ ატაევა შეისწავლა ბეჟთას ქრისტიანული სასაფლაო.

მსგავსი ქრისტიანული ნაშთი მრავალია მთელ დალესტანში. მაგალითად, ს. ურადას ქრისტიანულ სამაროვანზე აღმოჩენილი X-XIV სს. ქვის ჯვრები. ატაევი ამ სამაროვანს VIII-X სს-ით ათარიღებს.

ამ სამაროვნებიდან ჩანს, რომ ავარიის მოსახლეობის როგორც მაღალი, ისე დაბალი ფენები ქრისტიანული იყო, ამ ძეგლებით არ დასტურდება არაბი ავტორების ცნობები, რომელთა მიხედვითაც სარირში (ავარიაში) თითქოსდა მხოლოდ მეფე და მისი ლაშქარი აღიარებდნენ ქრისტიანობას.

ხუნძახშიც მრავალი ქრისტიანული სამაროვანია, მაგალითად სოფელ გალლაში VII-XI საუკუნეებისა, ადგილ ტადრაალში XIV-XV სს-სა. თვით სოფელ ხუნძახის დიდი ქრისტიანული სასაფლაო (ფ. ტახნაევა, ქრისტიანობა ავარიაში, დასახ. ნაშრ., გვ. 6). ქრისტიანული წარსულის მრავალი ძეგლია ჩამოთვლილი ფ. ტახნაევას ნაშრომში, ისინი მთელი დაღესტნის მრავალ პუნქტს მოიცავენ, განსაკუთრებით ხუნძახის პლატოზე, გიდატლის და ანდალალას თემებში.

დაღესტნის ქრისტიანობის უმთავრესი მოწმობაა იქ არსებული ეკლესიების ნაშთები. ისინი ძირითადად X-XI სს. თარიღდებიან. მიუხედავად, რომ მათ სისტემატურად და მიზანმიმართულად ანადგურებდნენ XIX-XX სს-ში ახალი რელიგიის - ისლამის მიმდევრები და შემდეგ ათეისტები, მათი ნაშთები მაინც საკმაოდ შემორჩა.

მთიან დაღესტანში, რომელსაც ძველ საქართველოში კახეთის მთიულეთი ერქვა, საეკლესიო ნაგებობათა ნაშთები აღმოჩენილია სოფლებში რუგაჯაში, ნაკაზუხში, ზაიბში და სხვაგან. ისლამის შესაბამისად გადაუკეთებიათ ეკლესიები სოფლებში - თადრაალში, ამიტლიში, არკასში და სხვაგან.

არქეოლოგებმა ავარიაში აღმოაჩინეს VII-XIV სს-ის რვა ეკლესიის ნაშთი. ფ. ტახნაევამ შეძლო ავარიაში 18 ეკლესიის არსებობის გამოკვლევა (იქვე, გვ. 8).

მათგან მთლიანი სახით შემორჩენილია მხოლოდ ერთი - დათუნას ეკლესია. (X-XI სს). ავარიის სოფ. ზემო-ჩირიურტში აღმოჩნდა 4 ეკლესიის ნაშთი (VI-VII საუკუნეებისა, მდ. სულაკის ხეობაში).

დალესტნის ერთი ყველაზე მსხვილი ქალაქი VIII-XV სს-ში ყოფილა არკასი, მისი ნაქალაქარი 26 ჰექტარზეა განვრცობილი. მისმა ქრისტიანმა დამცველებმა თავდადებით იბრძოლეს მომხვედურ მუსულმანებთან თემურ-ლენგის ეპოქაში. როგორც აღინიშნა, ქალაქის მეთაურებს ქართული ტიტულები – „თავადები და აზნაურები“ ჰქონდათ.

ფ. ტახნაევა აღნიშნავს, რომ „ქართული ფეოდალური ტიტულატურა ავარიანში ცნობილია XI საუკუნიდან - „ნუცალი“, „თავადო“, „აზნაურალ“ („არნახურალ“) საქართველოს პოლიტიკური გავლენისა და ქრისტიანობის XI-XIV სს-ში გაძლიერებისას“ (იქვე, გვ. 12).

ჩვენი ფიქრით, VIII-X სს-ში დალესტნის მთიანეთში არანაკლებ იყო გავრცელებული ქრისტიანობა, კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთის სამეფოს სიძლიერის პერიოდში და უფრო ადრეც, როცა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში არაბებს ძალზე დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ მთიელი წინარები.

წინარების ერთერთი ბუდე სამურის ხეობაშიც უნდა ყოფილიყო, რაც კახეთის ქრისტიანობას აძლიერებდა. ტერმინი „ნუცალი“ ამ კავშირს ადასტურებს. კერძოდ, „ნუცალი“ უნდა იყოს სახეცვლილი ფორმა ტერმინ „ნაცვალისა“, ის ალბათ იყო კახეთის ქორეპისკოპოსის ან მეფის ნაცვლის სახელი კახეთის მთიულეთში, ანუ მთიან დალესტანში, თუმცა მიიჩნევა, რომ ის მაჭის ერისთავის ნაცვალი იყო.

ქართული ქრისტიანობის განვრცობა დალესტანში უნდა ვივარაუდოთ IV-VI საუკუნეებიდანვე, საქართველოს მთიანეთში ქრისტიანობის მასობრივი გავრცელებისთანავე, რაც ქართველთა და დალესტნელთა იმჟამინდელი ეთნოპოლიტიკური ერთიანობით იყო განპირობებული.

აღნიშნულ ნაქალაქარ არკასში სამზე მეტი ნაეკლესიარია აღმოჩენილი, რომელნიც მეჩეთებათ გადაუკეთებიათ, ისევე, როგორც დერბენდის ბაზილიკური ეკლესია.

ფ. ტახნაევას ვარაუდით არკასის ეკლესიები არსებობდნენ 1396 წლის თემურის ჯარის დარტყმებამდე.

როგორც აღინიშნა, ადგილობრივი ისტორიული წყაროს „ირხანის ისტორიის“ ცნობით ხირკასის (არკასის) ალება გაუჭირდა თემურის ჯარებს. სოფლის ასაღებად მათ ერთი კვირა დასჭირდათ, მაგრამ ამ სოფლის ერთი კვარტლის ასაღებად, სადაც „ტავატილები და არნახურალები“ (თავადები და აზნაურები) იყვნენ გამაგრებულები, ორი თვე დასჭირდათ.

მთელ დაღესტანში აღმოჩენილია განსაკუთრებით დიდი როოდენობის ჯვრები, სხვადასვა ზომისა და ფორმისა, მართლაც VI-VII საუკუნეებში საქართველოში განსაკუთრებულად დიდ პატივს მიაგებდნენ ჯვრებს და მათ ყველგან მრავლად დგამდნენ.

2. ნახური

ნახური მდებარეობდა დაღესტანში, მოიცავდა მდინარე სამურის ზედა წელის ხეობას. ეს არის თანამედროვე რუტულის რაიონი, რომელიც ესაზღვრება ზაქათალას, კახისა და ბელაქანის რაიონებს. ამჟამად ნახურთა რიცხვი 25.000 კაცია, ხოლო ნახური სოფელია დაღესტანში.

ძველად ნახურის ოლქის ცენტრი ყოფილა წუქეთი.

XVII საუკუნეში შაჰ-აბასმა კახეთის მეფეს ალექსანდრე II-ს ჩამოართვა კაკის რეგიონი ქურმუხთან ერთად და გადასცა ნახურელ ლეკებს.

ნახურელები კახეთის ამ ნაწილში გაბატონდნენ XVII საუკუნის მერე. წუქეთი და ნახური სინონიმები ჩანან. ალ-ყაზვინის ცნობით „XIII ს-ის შემდეგ ნახურში ყველანი მუსლიმები არიან“, ეს ასე, რომ არ ყოფილა აჩვენებს მაღალაშვილის ოთხთავის მინაწერი.

3. კაკელისენი

კაკელისენი ერქვა ბელაქანის, ზაქათალასა და კახის რაიონებს, მდინარე გიშის წყლამდე, როგორც ითქვა ეს რაიონები

XVII საუკუნეში დაიპყრეს სპარსელებმა და იქ გააბატონეს ნახურელი და ავარიელი ლეკები. ავარიელთა ლეკების ე.წ. „თავისუფალი თემები“ საინგილოში არის: ჭარ-ბელაქანი, კატეხი, მუხახი და ქინიხი. ნახურელი ლეკების თავისუფალი თემები საინგილოში არის – ნახური, ელისუ და ყარადუკულაკი. კახეთის ამ დაპყრობილ ნაწილს ერთ პერიოდში „ნახური“ ანუ ნუქეთი ეწოდა.

ძველი ნუქეთი, როგორც ითქვა, XVII საუკუნემდე მოიცავდა დაღესტნის ტერიტორიას თუშეთიდან ვიდრე საამურის სათავემდე.

XVII საუკუნის შემდეგ ყოფილი კახეთის ცენტრს ზაქათალას, ბელაქანისა და კახის რაიონებს ეწოდა **ახალი ნუქეთი**. ის ფაქტიურად მოიცავდა ყოფილი მაჭის საერისთავოს. მაჭი ცნობილი არის VIII საუკუნიდან. XI საუკუნის შემდეგ მაჭის საერისთავო მოიცავდა ტერიტორიას მაჭის წყლიდან შაკიხამდე (შექამდე). ალაზნიდან ხუნზახამდე, აქ შედიოდა პუნქტები – გიში, შაკიხი, კასრი, ლაკუასტი.

მაჭის საერისთავო 1471 წელს გააუქმა კახეთის მეფე ლევანმა. როგორც ითქვა XVII საუკუნის შემდგომ იქ გაბატონდნენ ნუქეთელი ლეკები და ამ ტერიტორიასაც შესაბამისად მათი სატომო სახელი ეწოდა. საერთოდ კაკი – ქალაქ კახს ერქვა.

I. კასრი

კასრი ყოფილა ქალაქი ნუქეთისა. როგორც ჩანს, ის აუგია VIII საუკუნეში არჩილ მეფეს. „მაღალაშვილის ოთხთავის“ მინანერში ჩამოთვლილ ეკლესიათა შორის იხსენიება კასრის წმ. სამების საყდარი – პირველი ცნობა მის შესახებ დაკავშირებულია მეფე არჩილთან (VIII ს.). „მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ცაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურყვნა იგინი, აღაშენა ეკლესია საძმორს, შეირთო ცოლი ასული გურამ კურაპალატისა, რომელი იყო შვილთაგან ვახტანგ მეფისათა, ბერძნის

ცოლისა ნაშობთა, და დაჯდა ნუქეთს, და აღაშენა კასრი, და ხევსა ლაკუასტისასა აღაშენა ციხე, და პოვნა ნუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიებოძა ვახტანგ მეფესა ნუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა - სახელით აბუხუასრო და არა ინება მისგან წაღებად ნუქეთი. და აღაშენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხპატს ორთა წყალთა შუა ხოლო ნუხპატელნი უწინარეს იყვნეს კაცნი წარმართნი და მხეციბუნებისანი, არამედ ყრუსა მოესრა სიმრავლე მათი. და იძულებით მონათლნა არჩილ იგინი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243). შემდგომში მეფე არჩილმა ნუქეთი და ქალაქი კასრი გადასცა სომხეთიდან მოსულ ბაგრატიონ პიტიახშებს, რომელნიც ვასალური სახით ეყმნენ არჩილს.

გ. მარჯანიშვილის კვლევით ქალაქი კასრი მდებარეობდა ქალაქ კახთან ახლოს, დასავლეთით, მდინარე კობალას მახლობლად (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, 2005, გვ. 32). ჩვენ ეს მოსაზრება საეჭვოდ მიგვაჩნია, რადგანაც ჩანს ქალაქი კასრი მდებარეობდა მდინარე სამურის სათავესთან ახლოს. მაგრამ სხვა პუნქტი კასრი ქალაქ კახთანაც მდებარეობდა. ჩანს სწორედ ეს უკანასკნელი მოუხილავს პატრიარქ ექვთიმეს, რადგანაც ოთხთავის მინაწერში ნახსენები კასრის ყოვლადწმინდა სამების ეკლესია კაკელისენში მდებარეობდა. გ. მარჯანიშვილის აზრით, როგორც ითქვა ის მდებარეობდა ქალაქ კასრის დასავლეთ მხარეს. ეკლესიასთან ახლოს ყოფილა ქვით ნაგები და შიგნიდან გალესილი ძველისძველი დიდი ცისტერნა, საზედაშე ქვევრი, მისი სიგრძე და სიმაღლე ყოფილა 2 მეტრი. შესაძლოა ამ ცისტერნას უწოდებდნენ კასრს და მისი სახელი დაერქვა ეკლესიასაც.

კასრის ეკლესია იყო ყოვლადწმინდა სამებისა.

II. ყუმი

ყუმის ღვთისმშობლის ეკლესია, მდებარეობს კახის რაიონში. ითვლება რომ ყუმის ეკლესია VI საუკუნისაა, ყუმი მდებარეობს

რეობს კახის რაიონის სოფელ ლეკითან, იგივე ლექართან ახლოს, მის გვერდით. აქ დღესაც დგას ეკლესიის ნანგრევი, შვერილაფსიდიანი სამნავიანი ბაზილიკა. გ. მარჯანიშვილის კვლევით ეს ის VIII საუკუნის ეკლესიაა (და არა VI საუკუნისა).

III. ლექართი

ლექართის წმიდა ნინოს ეკლესია მდებარეობს კახის რაიონში. სოფელ ლექართს ახლა ლეკითი ეწოდება. სოფელთან ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობს მონასტრის ნანგრევები, ხოლო სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ორი ეკლესიის, აბანოსა და ქარვასლისაგან შედგენილი კომპლექსი. ლეკითის ტეტრაკონქის სტილით ნაგები ეკლესია ბანას ტიპის მრგვალი ტაძარი ყოფილა VIII-IX საუკუნეებისა, ე.ი. არჩილ მეფის დროინდელი. აღნიშნული ლეკითის მონასტერსაც ასევე ჰქონია მრგვალი ეკლესია, მათ შორის ორი დიდი გუმბათიანი და სამი მცირე დარბაზი (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, გვ. 28). ყველა ჩამოთვლილი ეკლესია - „ქართული ძეგლების ფართო წრეს განეკუთვნება“ (იქვე, გვ. 29). წმინდა ნინოს სახელზე ნაგები ეკლესიის დასახელება მიუთითებს, რომ ამ მხარეებში უქადაგნია ქართველთა განმანათლებელ წმიდა ნინოს.

IV. ზარი

ზარის წმ. გიორგის ეკლესია – მდებარეობს ზაქათალას რაიონში ს. ზარნას (ძვ. ზარი) მთის წვერზე, მრგვალი ნაგებობაა, ასეთივე სახელი აქვს შექის რაიონის სოფელ ორთაზეიზითის, ძველი ზედგზითის ეკლესიას, რომელიც მოხატული ყოფილა ქართულ წარწერებიანი ფრესკებით. „გასული საუკუნის 80-იან წლებში აქ გაირჩეოდა მთავრული (ასომთავრული) ასოები „ვზ“ და „მსტოლ“ (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, გვ. 36).

ამ სოფელს ს. კარაპეტციანი ზაიზიტს უწოდებს, მდებარეობდა ქ. შაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 8-9 კმ დაშორებით (ამჟამინდელი ორთა ზაიზიტის აზერბაიჯანის შექის რაიონში).

ამჟამადაც ამ ეკლესიას წმ. გიორგის უწოდებენ. მის მოსახლეობას ს. კარაპეტციანი და მისი წინამორბედები „გამუსულმანებულ სომხებს“ უწოდებენ, რადგანაც მიიჩნევენ, რომ მთელი ამ მხარის მოსახლეობა ეთნიკური სომხები იყვნენ, რომელნიც გამუსულმანდნენ (ს. კარაპეტციანი, საკუთრივ ალბანეთის რეგიონები შაქსა და კაპალაკში“ „Кавказ и Византия“, ტ. 6, გვ. 231). ეს მოსაზრება სრულიად უსაფუძვლოა, რადგანაც აქ სომხები ძირითადად პასკევიჩმა გადმოასახლა XIX ს-ში ყარაბაგიდან, რის შემდეგაც მათ ადგილობრივი ქართული ეკლესიები აითვისეს, რადგანაც გამუსულმანებულ მკვიდრ მოსახლეობას (ყოფილ ქართველებს) ეს ეკლესიები უპატრონოდ ჰქონდათ დატოვებული. ნ. კარაპეტციანის ზაიზიტის ეკლესიისა და გ. მარჯანიშვილის ზედგზითის ეკლესიების გეგმები იდენტურია. ზარის წმ. გიორგის ეკლესია კი, როგორც ითქვა, ზაქათალას რაიონში მდებარეობდა.

V. ვარდიანი

სოფელ ვარდიანში მდგარა წმ. აბოს ეკლესია. „ვარდ“ ფუძე-ძირით ძველი, ისტორიული კახეთის ამ რეგიონში მრავალი პუნქტი მოიხსენიება, მათ შორის ვარდაშენი (ვართაშენი) და მის სამხრეთით ამჟამინდელი „ვარდანლი“. მის მახლობლად გადიოდა გზები, რომელნიც ერთმანეთში აკავშირებდა შემახას განჯასთან, ასევე კაპალაკსა და შექს დერბენდ-ჩოლთან, საბოლოოდ ყველა ეს გზა თბილის-მცხეთას უკავშირდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ მაღალაშვილის სახარების მინაწერში არ იხსენიება სიტყვა „ჰერეთი“, თუმცა კი ამჟამად კატეგორიულად აცხადებენ, რომ ეს მინაწერი ჰერეთის ეკლესიებს შეეხება. საქმე ისაა, რომ სინამდვილეში ჰერეთი მდებარეობდა არა აქ, არამედ ჩამოთვლილი ეკლესიების აღმოსავლეთით კაპალაკსა (ყაბალასა) და მტკვარ-არაქსის შესართავს შორის. ეს იყო ალბანეთის ნაწილი. ამჟამად არასწორად მიიჩნევა, თითქოსდა

ჰერეთი ერქვა ტერიტორიას შექიდან გურჯაან-ბოდბის ჩათვლით. ანუ იმ მიწა-წყალს, რომელსაც ქართულ წყაროებში კახეთი ეწოდება, ხაზგასმითაა აღსანიშნავი რომ ამ წყაროში (მაღალაშვილის სახარების მინაწერში) ის კახეთად მოიხსენიება და არა ჰერეთად. ჩამოთვლილი ეკლესიების სახელებიც მიუთითებს, რომ მათ არაფერი აკავშირებდათ ალბანეთის ეკლესიასთან. მათი სახელები – **წმიდა ნინო, წმიდა არჩილი, წმიდა აბო, წმიდა გიორგი** მიუთითებს, რომ ისინი ქართული სამყაროს ეკლესიებია, ქართველ განმანათლებელთა, წმინდანთა და მეფეთა სახელობისა და არა ალბანელებისა. თუმცა ს. კარაპეტციანი აყალბებს რა მაღალაშვილის მინაწერს, არწმუნებს მკითხველს, თითქოსდა ეს ეკლესიები ალბანელთა განმანათლებელ ელიშესთან იყო დაკავშირებული. მაღალაშვილის მინაწერში კი, როგორც ითქვა, არ იხსენება არც სიტყვა „ჰერეთი“ და არც სიტყვა „ელიშე“.

ს. კარაპეტციანი იმასაც კი წერს, თითქოსდა ამ მინაწერში „წმიდა ელიშეს 12 მოწაფე იხსენიება“, მაშინ როცა მინაწერში იხსენიება არა I საუკუნის წმინდანის, არამედ XIV საუკუნის მღვდლის იასე ქიტიაშვილის სახელი, რომელსაც ქალაქ კაკში ჰყოლია 12 მოწაფე, რომელთაც გადაუწერიათ სახარების წიგნები ჩამოთვლილ ეკლესიებში დასარიგებლად.

ს. კარაპეტციანი უხეშად, განუკითხავად აყალბებს წყაროებს.

ასეთი გაყალბება კი, ამ მინაწერის სიტყვებით, ძველადაც ერთ-ერთი ჩვეულება ყოფილა ს. კარაპეტციანის წინამორბედებისა. მასში ნათქვამია - „**ცხოვრება ალვანიისა, ესე იგი არს სავანიისა, რომელ დაწერა პეტრე ლაგაძემან, ვინმე სომეხმან გა(რყვნა) იგი და საკუთრივ დაწერილად გამოაცხადა და სომეხთაც ადვილად ინამეს ჩვეულებისამებრ**“.

ალვანია – აღნიშნული ეკლესიების რეგიონის უშუალო მეზობლად, მის აღმოსავლეთით მდებარეობდა და ამიტომ მისი ისტორიის შესწავლაც საჭიროდ იყო ცნობილი.

ვარდიანში ყოფილა წმიდა აბოს ეკლესია.

წმიდა აბო – ქართული ეკლესიის წმინდანი იყო, რომელსაც იცნობდა მთელი ქართული სამყარო VIII ს-სა ანუ წმ. არჩილის ეპოქისა, ეს ეკლესიაც არჩილს უნდა დაუკავშირდეს.

VI. განუხი

განუხის წმ. არჩილის ეკლესია უნდა მდებარეობდეს შაქსა და ვართაშენს შორის. პუნქტი ღანუხი ქურმუხთან ახლოსაა შაქის მხარეს.

მისი ეკლესიის სახელიდან (წმ. არჩილი) ჩანს, რომ ის კახეთში წმ. არჩილის მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული და არა ალბანეთის ეკლესიასთან.

ცნობილია, რომ წმ. არჩილი თავის საბრძანებელში გადავიდა კახეთში არაბთა მპყრობელობისას და იქ მრავალი ქალაქი და ეკლესია ააშენა. მათ შორის ჩანს განუხის ეკლესიაც.

VII. ქიშ-ნუხი

ქიშნუხშია ღვთისმშობლის ეკლესია. კიში – იგივე ქიში, ნაჩვენებია შაქთან ახლოს მდინარე ქიშისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე. იქ მდებარე ეკლესიას მიიჩნევენ „გიშის საეპისკოპოსოდ“.

გიშის ეკლესია, შაქის მახლობლად – მცირე ნაგებობაა, XI ს-ში განუახლებიათ. გ. ჩუბინიშვილი წერდა: „**შეუძლებელია მისი მიჩნევა უკვე VI ს-ში არსებულ საეპისკოპოსო კათედრად. საფიქრებელია, რომ გიშის კათედრა X-XII სს-ში გადატანილი იქნა იქვე 5 კმ-ით დაშორებულ ქალაქ ნუხაში. ეკლესია ხელმეორედ გამოყენებული იქნა პასკევიჩის ბრძანებით XIX ს. 50-60-იან წლებში გადმოსახლებული სომხების მიერ**“ (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, გვ. 26).

საერთოდ, სხვაა ქართული წყაროების გიშის საეპისკოპოსო და სხვაა სომხურ-ალბანური გიშის საეპისკოპოსო. გიშის ცნობილი საეპისკოპოსოს მდებარეობა ივარაუდება მტკვრის მარ-

ჯვენა სანაპიროზე გარდმან, შაკაშენ, უტის რეგიონში, კერძოდ კი პარტავთან ახლოს, მის ჩრდილოეთით (იხ. ბ. არუთინიანის სომხეთის რუკა), ხოლო ქართული გიშის საეპისკოპოსოსო სულ სხვა რეგიონში – შექთან მდებარეობდა.

შაკიხი ერქვა შექსა და მის რაიონს. სომხური წყაროების „გარდმანი“ (გარდაბანი) და ქართული შაკიხი – ერთმანეთის მეზობლები იყვნენ. ერთი მტკვრის მარჯვენა, ხოლო მეორე მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა. **ეს საინტერესოა ჩელეთის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის.**

კახეთის ქალაქი ჩელეთი უნდა ვეძიოთ შექის რაიონში, რადგანაც მის მშენებლობაში გარდაბნელები მონაწილეობდნენ.

მართლაც, სოფელი „ჩალეთი“ ს. კარაპეტიანის რუკაზე მდებარეობს ვართაშენ-ვარდაშენთან ახლოს, მის დასავლეთით. ამ ჩალეთის გასწვრივ – მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიული გარდმანის პროვინცია მდებარეობს.

ქართლის ცხოვრება წერს - „**კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვთგან ვიდრე ტყეტბადმდე, რომელ არს საზღვარი ჰერეთისა და ამან კახოს აღაშენა ჩელეთი, კუხოს შეენია შენებასა ჩელეთისასა, რამეთუ დედა ციხე კახოსის ხვედრი იყო და მისცა კახოსს შენვენისათვის და შეენია შენებასა ჩელეთისასა, რომელსა ბერ ერქვა პირველშენებელსა კახეთისასა**“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 9).

ჩელეთის საეპისკოპოსო ვახტანგ გორგასალის დროს იხსენიება ხორნაბუჯსა და აგარაკს შორის, ეს აგარაკი მდებარეობდა **„ხუნანის გამართებით (იქვე, გვ. 199).**

ამ განლაგებიდან ჩანს, რომ **ჩელეთის საეპისკოპოსო მდებარეობდა ხორნაბუჯ-ხუნანის რეგიონში**, ანუ იქ სადაც ჩვენ ვვარაუდობთ ქალაქ ჩელეთის მდებარეობას, **შაქსა და ვართაშენს შორის**, როგორც აღვნიშნეთ აქ მართლაც მდებარეობს პუნ-

ქტი ჩალეთი თავისი ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ეკლესიით (ს. კარაპეტციანი, 2005, რუკა, გვ. 252).

ამ რეგიონში უნდა ყოფილიყო ტყეებია – საზღვარი ჰერეთთან, კერძოდ კაბალა-ყაბალსა და ვართაშენს შორის, აქ გამავალ მთას „გურჯი დაღის“ იქაურები საქართველოს საზღვრად მიიჩნევენ.

ამ მთის დასავლეთით ზაქათალა, კახისა და ბელაქანის რაიონებში ისტორიულად მდებარეობდნენ კახეთის სამეფოს დედაქალაქები ბაზარქალაქ-ზაგემი და სხვა სამეფო რეზიდენციები, აქ იყო კახეთის ყველაზე ნაყოფიერი მიწა-წყლი, სხვა ტერიტორიები კახეთისა – ძირითადად ნაკლებდასახლებული იყო.

ჩვენი კვლევით „კახეთის მთას“ უწოდებდნენ გომბორის ქედს. ის კახეთსა და კუხეთს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა.

მიწები არაგვიდან გულგულა-ტყეებამდე ანუ კაბალა-ხილხალამდე – კახეთს ეკუთვნოდა. მართლაც, მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით ხილხალა – საქართველო-ალბანეთის საზღვრად მიიჩნეოდა.

ყაბალაზე გადიოდა ჩორსა და განძა-ალბანეთს დაკავშირებული გზა. ამ გზით შემოდისდნენ ჩორ-დერბენდიდან ალბანეთის ეკლესიების დასანგრევად ჩრდილოკავკასიელები.

როგორც ითქვა, ეს რეგიონი, ანუ ზაქათალა-კახი-ბელაქანის მომცველი მიწა-წყალი სპარსეთმა მიიტაცა — სადაც მისი ქართველი მოსახლეობა ძირითადად ასიმილირდა ჩრდილოკავკასიიდან ჩამოსახლებულ ლეკებში, რომელთაც სამართავად გადაეცათ კიდევაც ეს ტერიტორიები.

ბელაქნის რაიონში განსაკუთრებულად, და საერთოდ საინგილოში, ბევრი ლეკი მიუთითებდა თავის ქართულ წარმოშობას, მაგალითად, გალაჯოელების წინაპრები ვაჩნაძეები ყოფილან, ნასტაგალოვებისა – ერისთავები. ბევრ ლეკს სცოდნია, რომ

მათი წინაპრები ქართველები იყვნენ, და ცოდნით კიდეც თავიანთი ქართული გვარები.

ქიმ-ნუხამდე ანუ გიშისწყლამდე მინა-წყალი კახეთად ითვლებოდა. გიშის ტაძარი, როგორც აღინიშნა ქ. ნუსხალის (შექის) ჩრდილოეთით 6 კმ მოშორებით მდებარეობდა. გიშის საეპისკოპოსო – ვახტანგ გორგასლის დაარსებულად ითვლება. **ისტორიულად გიში ასამ და ასათ გრიგოლისძეებს ეკუთვნოდათ.**

ასათ გრიგოლისძეს საღირ კოლონკელისძისგან მძლავრობით მიუტაცნია ჰერეთის ერისთავობა და ასევე მას მიუტაცნია არიშიანისაგან ადგილი საქართველოს სახელმწიფო დარბაზში (პარლამენტში), კერძოდ ის „დაჯდა სასთაულით“ არიშიანის ადგილზე დარბაზობის დროს.

ასათ გრიგოლისძემ ჰერეთის ერისთავობა გადასცა თავის შვილს გრიგოლს.

ოქროს ხანის პერიოდში ასათ გრიგოლის ძის მოწოდებით ანუ „წვევით“ საქართველოს ჯარმა დალაშქრა ქვეყანა **„განძას ქვემოთ ბელაყნამდის, რახსის პირი მასისამდე“** (ქ.ც., II, გვ. 40).

„განძის პირის“ ქვეყანა – ჰერეთის მოპირდაპირე მხარეს, მტკვრის მეორე, მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა. ჰერეთში შედიოდა არეში ანუ არიში. ყვარყვარე ათაბაგმა 500 კაცი ილაშქრა არეში. იქაური ვაჭრის დასასჯელად, მან გაიარა ფარავნის ტბა, დმანისი, ხუნანი, **„განვიდა მტკვარს და მივიდა არეშს“.**

ხუნანიდან გზა მიემართებოდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მხარეს და თანამედროვე მინგეჩაურის ტბის ოდნავ ქვემოთ კვეთდა მტკვარს. ამ მხარეს მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ყოფილა არეში.

მამასადამე, ქართველთა წინაპრების ქართლოსისა და კახოსის დროიდან ეს მინა-წყალი ქართულ სახელმწიფოებრივ

სფეროში შედიოდა, ხოლო შემდგომ, ვახტანგ გორგასლის, წმ. არჩილ მეფის თუ ათაბაგების ეპოქაში ქართულ საეკლესიო იურისდიქციაში, ამას მიუთითებს გიშის ქართული საეპისკოპოსოს, ქიშნუხის ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის, ვარდიანის წმიდა აბოს და განუხის წმიდა არჩილ მეფის ქართული ეკლესიების არსებობა.

ამ მხარეში, როგორც აღინიშნა, მდებარეობდა კახეთის ძველი ქალაქი ჩელები (და არა ერწო-თიანეთში, ამჟამინდელ სიონის წყალსაცავთან, როგორც ამჟამად მიიჩნევა).

ქართლის ცხოვრებით ჩელები – მნიშვნელოვანი ნაგებობა ყოფილა, მართლაც ამ ნაგებობათა ნაშთი დღემდეა შემორჩენილი შაქის რაიონის სოფელ ჩელებში, რომელსაც გ. მარჯანიშვილი „ჯალეთს“ უწოდებს. კერძოდ, აქ შემორჩენილია დიდი სასახლის ნანგრევები, მისი სიგრძე 16-17 მეტრია. აქვეა ჩელების ანუ ჩალების, ჯალეთის ეკლესია.

VIII. ვართაშენი

ვართაშენის ეკლესია – წმ. ელიას სახელობისა.

სოფელი ვართაშენი მდებარეობს შაქის აღმოსავლეთით, ყაბალა, კაპალაკის მარცხნივ. XVIII ს-ში ვართაშენში მცხოვრები უღები თავიანთ თავს უწოდებდნენ ასე – **„ვართ ალბანელები და ეროვნებით უტიელები“** (გ. მარჯანიშვილი, გვ. 51).

არცახი და უტი ერქვა არმენიზებულ ალბანურ პროვინციებს ვართაშენის გასწვრივ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. არცახელებმა და უტიელებმა შეძლეს გამორულად შეენარჩუნებინათ ქრისტიანობა ალბანეთის ისლამიზაციის საუკუნეებში, მაგრამ საბოლოოდ უტიელები იძულებულნი გახდნენ დაეტოვებინათ უტის რეგიონი და თავი, მახლობლად, ჯერ კიდევ ძლიერ საქართველოში ვართაშენისათვის შეეფარებინათ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სიძლიერის დროს უტიელები თავდაცვის მიზნით გადასახლდნენ ისტორიული ალბანეთიდან ანუ

მტკვრის მარჯვენა სანაპირო ქვეყნიდან, იქვე მახლობლად – მარცხენა სანაპიროზე – ანუ საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორიაზე.

უტი ერქვა ალბანურ პროვინციას სწორედ ვართაშენის მოპირდაპირე მხარეს მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. ამ პროვინციას ასევე ერქვა მეორე სახლი „არანძაკი“ (არანის ქვეყანა) – მის ხალხს უტიელები ერქვა პროვინციის სახელის მიხედვით.

სოფელ ვართაშენში, რომელიც ახლა ქალაქი და რაიონული ცენტრია რამდენიმე ეკლესია არის.

ვართაშენი იხსენიება 1310 წლის განსახილველ დოკუმენტში.

XIX საუკუნეში სოფელში ყოფილა სამასი კომლი მოსახლე. მათ შორის ასი კომლი ყოფილა ქართველი მართლმადიდებლების ოჯახი და მათ გარდა უტიელებიც (უდინები).

ეს აღწერა იმით არის საინტერესო, რომ ს. კარაპეტციანის სიტყვით, ის ჩაუტარებია თვით სომეხ სამღვდელოებას XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. სომეხი სამღვდელოება კი ტენდენციურად იყო განწყობილი, რაც გამოიხატებოდა იმით, რომ ყოველი ხერხით ცდილობდნენ დოკუმენტებში გაეზარდათ მოსახლეობაში სომეხთა ანუ მონოფიზიტთა რიცხოვნობა რაოდენობა.

მიუხედავად ამ მდგომარეობისა, **მათი აღწერით სოფელ ვართაშენის მოსახლეობის ერთი მესამედი ქართველი მართლმადიდებელი ყოფილა.** არა ზოგადად მართლმადიდებლების რიცხვი ყოფილა ასეთი, არამედ ეთნიკური ქართველებისა.

ამ სოფელში ასევე ცხოვრობდნენ ეგრეთწოდებული უდინები (უტიელები), სომეხები, ებრაელები და სუნიტი მუსულმანები.

1890 წლისათვის მოსახლეობის ნილობრივ რაოდენობაში ქართველი მართლმადიდებლების რიცხვი შემცირებულა. კერ-

ძოდ, ამ წელს ვართაშენში მოსახლეობდა 680 ოჯახი (კომლი). მათგან 450 ყოფილა მონოფიზიტური აღმსარებლობისა (მონოფიზიტა შორის ჩამოთვლილები არიან ეთნიკური სომხები და ეთნიკური უდინები), 150 ყოფილა მართლმადიდებლური ქართული ოჯახი, 200 ებრაული და 30 მუსულმანური. სომეხთა და მონოფიზიტ უდინთა საერთო რაოდენობა ყოფილა 1463 კაცი. აღწერის მასალებიდან ჩანს, რომ ოჯახი შედგებოდა 3-4 კაცისაგან, ამიტომაც უნდა ვივარაუდოთ ვართაშენის 150 ქართული ოჯახი შედგებოდა 450-600 კაცისაგან.

კიდევ ერთი აღწერა ჩაუტარებიათ 1913 წელს და ამ დროს ვართაშენში ცხოვრობდა 2914 კაცი (ს. კარაპეტიანი, შუა საუკუნეთა არქიტექტურის ძეგლები საკუთრივ ალბანეთში, შაქისა და კაპალაკის გავარებში, წიგნი „Кавказ и Византия“, №6, 1988, გვ. 246).

ამ აღწერათა შემდგომ დაინყო პირველი მსოფლიო ომი, რასაც მოჰყვა რევოლუციები და საქართველო-აზერბაიჯანის კონფლიქტი საინგილოსათვის, გასაბჭოება, საინგილოს დაუფლება აზერბაიჯანის მიერ. ქართველთა მიზანმიმართული დევნა ამ რეგიონში. ამ მიზეზის გამო ვართაშენის ქართველობა იძულებული გახდა გადმოსახლებულიყო საქართველოში კერძოდ, კახეთში. საქართველოში დასახლების შემდგომ ისინი მუდმივად აცხადებდნენ, რომ ისინი იყვნენ ეთნიკური ქართველები და აღწერებშიც ქართველებად ეწერებოდნენ. მაგრამ მათ ეთნიკურ ვინაობაში ეჭვი შეიტანეს თბილისის სამეცნიერო წრეებმა. ქართიზაციის თეორიის გავლენით ისინი აცხადებდნენ რომ კახეთში ჩასახლებული ვართაშენელები იყვნენ არა ეთნიკური ქართველები, არამედ უდინები, რადგანაც ვერ წარმოედგინათ აზერბაიჯანის შორეულ სოფელში ქართული მოსახლეობის ცხოვრება. თბილისელი მეცნიერები მრავალ სამეცნიერო ექსპედიციას აწყობდნენ კახელ ვართაშენელებთან, უმტ-

კიცებდნენ მათ, რომ ისინი იყვნენ არა ქართველები, არამედ ეთნიკური ალბანელების ბოლო, გადარჩენილი მცირე რაოდენობა, უდინები. მოუწოდებდნენ შეესწავლათ და აღედგინათ თავიანთ მეტყველებაში უდინური ენა. ეს მაშინ როცა XIX საუკუნის სომხური აღწერებითაც კი აზერბაიჯანის ვართაშენში ცალ-ცალკე ცხოვრობდნენ ქართულ და უდინურ ოჯახებში და მათ კარგად იცოდნენ თავიანთი ეთნიკური ვინაობა.

ვართაშენში ქართველებს თავიანთი ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიაც ჰქონიათ და ასევე იქვე ყოფილა მონოფიზიტური ეკლესიაც, ხოლო ვართაშენის გარეუბნებსა და სასაფლაოებზე სხვა ეკლესიებიც მდგარან. ქართული 1310 წლის საბუთის მიხედვით ვართაშენში მდგარა წმინდა ილია წინასწარმეტყველის („ელიას“) სახელობის ეკლესია. ეს ეკლესია პასკევიჩის შემდგომ XIX საუკუნეში ჩასახლებულ ყარაბახელ სომხებს თავისებურად, მონოფიზიტურად გადაუკეთებიათ და მისთვის უწოდებიათ ალბანეთის განმანათლებელ მოციქულ ელიშეს სახელი. შეუთხზიათ ლეგენდაც, რომ თითქოს იქ არის დაკრძალული ამ მოციქულის ორი მონაფე, რომელზეც აღმართული არის სამლოცველო. ამ ლეგენდას ს. კარაპეტციანი ამატებს კიდევ ერთ სიახლეს, რომელიც შეიძლება ითქვას არის სრული უზუსტობა და არასწორი ინფორმაცია, თითქოსდა მოციქულ ელიშეს მონაფეთა საფლავებზე აღმართული სამლოცველოები მოხსენიებულია 1310 წლის ჩვენს მიერ განსახილველ ქართულ დოკუმენტში. სინამდვილეში ამ დოკუმენტში ნახსენებია ვართაშენის წმიდა ილია წინასწარმეტყველის სახელობის ეკლესია და მასში საერთოდ არ იხსენიება არც მოციქული ელიშე და არც მისი მონაფეები. ჩვენი თვალსაზრისით ვართაშენში შესაძლოა არც იყო ძველი სომხური ეკლესიები, რადგანაც ს. კარაპეტციანის მიერ გამოქვეყნებული სომხური წარწერები XIX საუკუნეს განეკუთვნება.

როგორც აღინიშნა, ვართაშენის რაიონშია სოფელი **ჩალეთი (ჭალეთი)** ანუ **ჩელეთი**, ჩანს უძველესი კახური ქალაქი. მას ჯალეთსაც უწოდებენ.

ამ მიდამოებში, გ. მარჯანიშვილის სიტყვით, „ძველი შაქისა და ხაჩმაზის გამყოფ ქედზე, საქართველოსთან დაკავშირებული კიდევ ერთი სახელი – **„გიურჯი დალი“** (ქართველთა მთა) არის დაფიქსირებული. **გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ვართაშენისა და ჭალეთის სიახლოვეს გადიოდა საქართველოს საზღვარი**“ (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, 2005, გვ. 40).

როგორც აღინიშნა სოფელ ჩელეთ-ჭალეთში არსებობს სასახლის ნაშთი, რომელსაც გ. მარჯანიშვილი „ტიპიური კახური სასახლეების მსგავსს“ უწოდებს.

ასევე აღინიშნა, რომ სოფელ ნიჯისა და ვართაშენის მცხოვრებ უძეებს პეტრე I-ისათვის, XVIII ს-ში გაუგზავნიათ წერილი. უძეების თქმით ისინი **„აღბანელები და ეროვნებით უტიელები“** არიან. ამ განსაზღვრებაში, აღბანელებისა და უძეების ცნება არ ფარავს ერთმანეთს“ (იქვე, გვ. 51).

მტკვრის მარჯვენა მხარეს მდებარე რეგიონს სომხურად „უტი“ და ასევე „არანძაკი“ ერქვა (იხ. არუტუნიანის რუკა).

ძველი „უტიკის“ ანუ უტის პროვინციაში მდებარეობდა აღბანეთის დედაქალაქი პარტავი (ბარდა) – „უტიდან ვართაშენში გადასახლებულ უტიელებს XVIII ს-ში ჯერ კიდევ ახსოვდათ თავიანთი ეთნიკური ვინაობა, ისინი იყვნენ ძველი აღბანეთიდან, ამავე დროს კი იყვნენ უტიელები, ანუ ძველი უტიკის მცხოვრები, ტომობრივად უტები ანუ უძეები.

XV-XVI საუკუნეებში, ძველ რეგიონში, როცა ქრისტიანთათვის იქ ცხოვრება გაძნელდა, როგორც ითქვა, მათ თავი შეაფარეს ჯერ კიდევ საქართველოს სახელმწიფოში შემავალ შაქი-ვართაშენის რეგიონს, რომელიც მართალია უკვე იწყებდა გამაჰმადიანებასა და სეპარატიზმის გზას ადგა, მაგრამ ვართა-

შენსა და მის შემოგარენში გაცილებით უკეთესი მდგომარეობა იყო ქრისტიანთათვის.

ვართაშენში, უტიელებს ცხადია დახვდათ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა და ეკლესია. აქვე, ჩანს ეთნიკური სომხური მოსახლეობაც გაჩნდა. ამის შედეგად ვართაშენში აღმოჩნდა ქართული, უტიური, სომხური, ებრაული და მაჰმადიანური მოსახლეობა.

XVIII ს-ში, როგორც პეტრე I-სადმი მიმართვიდან ჩანს, ამ უდინებს (უდებს) კიდევ ახსოვდათ, რომ ისინი ალბანელები და ამავე დროს უტები იყვნენ.

შემდეგში, ვართაშენის ქართულ მოსახლეობას უფრო და უფრო გაუჭირდა ამ რეგიონში ცხოვრება, რადგანაც შაქში მაჰმადიანური ხელისუფლება გაძლიერდა, კახეთის დიდი ნაწილი კი შაჰ-აბასმა კახეთის სამეფოს ჩამოაცილა, ამავე დროს სპარსელთა ნებით შეიქმნა კაკელისენის განდგომილი რეგიონი, რომლის მკვიდრი ქართველი მოსახლეობა აღმოჩნდა ლეკური მმართველობის ქვეშ. ამ რეგიონის ქართველები შესაბამისად ლეკდებოდნენ და მაჰმადიანდებოდნენ.

ამგვარ პირობებში მით უმეტეს გაუჭირდებოდა ვართაშენის ქართველებს, ისინი ჩანს ასიმილირდნენ უტიელებსა, სომხებსა და მაჰმადიანებში. თუმცა, მაინც, XIX ს-ში მათი რაოდენობა 600 ყოფილა, ისინი XX ს-ში ზინობიანში გადასახლდნენ და უკვე ნაწილობრივ დაკარგული ჰქონდათ თვითშემეცნება, მაგრამ მაინც სჯეროდათ, რომ გადარჩენა მხოლოდ საქართველოში შეეძლოთ და ამიტომაც მისკენ ისწრაფოდნენ საბოლოოდ დასაფუძნებლად.

ქართოზაცოის თეოკია სანგბილთს უმსახებ

როგორც აღინიშნა, განუხში ანუ ღანუხში მდებარეობდა წმიდა არჩილის ეკლესია და ნახსენებია 1310 წლის მალალაშვილის სახარების მინაწერში, დასახელებულია ვარდიანის წმ. აბოსა და ქიშნუხის ღვთისმშობლის ეკლესიათა შორის. მამასადამე ის ახლოს ყოფილა ქიშნუხთან და ვართაშენთან. მისი ადგილმდებარეობა ამჟამად ერთმნიშვნელოვნად ცნობილი არ არის. ს. ერემიანი მას ალბანური ოლქის ხენის სახელს უდარებს და ათავსებს ზაქათალას რაიონში.

ქართველი მკვლევარები, როგორც გ. მარჯანიშვილის წიგნიდან ჩანს, მიიჩნევენ რომ ჩვენს განსახილველ რეგიონში (ანუ მდინარე ალაზნის ქვემო წელზე და საინგილოში) ქართველობა არ იყო მკვიდრი მოსახლეობა და იქ ქართველები მოხვდნენ მიგრაციის პროცესის შედეგად. გ. მარჯანიშვილი ამის შესახებ წერს - „**პოლიტიკურმა პროცესებმა შექმნა შერეთში აღმოსავლურ ქართული ტომების მიგრაციის პირობები. VIII საუკუნისათვის უკვე დასრულებული ჩანს შერეთის გაქართლებების პროცესი**“ (გ. მარჯანიშვილი, შერეთი, 2005, გვ. 50).

გ. მარჯანიშვილი ისე, როგორც სხვა ყველა ჩვენი ეპოქის მკვლევარი, ჩვენს მიერ განსახილველ რეგიონს არაქართულ ქვეყანად მიიჩნევს, რომლის ქართიზაცია ანუ როგორც გ. მარჯანიშვილი უწოდებს - „**გაქართლება**“ - VIII საუკუნისათვის დასრულდა.

ეს მოსაზრებანი მთლიანად ეწინააღმდეგებიან ძველ ქართულ წყაროებს რომელთათვისაც ქართველობა იყო ერთიანი ეთნონი, ერთიანი ხალხი, რომლითაც დასახლებული იყო ჩვენი რეგიონი.

ამავე თვალსაზრისს ავითარებს V საუკუნეში მოვსეს ხორენაცი. კერძოდ, ის თავის ცნობილ სომხეთის ისტორიაში წერ-

და, რომ წმ. ნინომ იქადაგა კლარჯეთიდან მასქუთებამდე და ამ რეგიონის მოსახლეობა ანუ კლარჯეთიდან მასქუთებამდე მცხოვრები ხალხი თავისი ტკბილი და ადვილად გასაგები ენით მოაქცია.

ხორენაცი წერს – **„სანატრელი ნუნე ნავიდა იქედან, რათა თავისი ადვილგასაგები საუბრით ქართველთა ქვეყნის სხვა კუთხეებიც დაემოდღვრა. მან იქადაგა სახარება კლარჯეთიდან დაწყებული ვიდრე ალანთა და კასპიის კარამდე, მასქუთთა საზღვრამდე, როგორც ამას აგათანგელოზი გაუნყებს შენ“** (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ.172).

მოვსეს ხორენაცი, რომელიც კარგად იცნობდა ქართულ სამყაროს იყენებდა ქართულ წყაროებს და ცხოვრობდა თითქმის წმ. ნინოს ეპოქაში არსად აღნიშნავს, რომ კლარჯეთიდან მასქუთებამდე მცხოვრები ხალხი იყო მრავალენოვანი, პირიქით ხორენაცი წმ. ნინოს ერთმნიშვნელოვნად უწოდებს ქართველთა განმანათლებელს. მისი სიტყვით კლარჯეთიდან მასქუთებამდე ქართველი ხალხის საცხოვრისი იყო, სადაც წმ. ნინომ იქადაგა.

როგორც ცნობილია, IV საუკუნისათვის მასქუთები ან მასაგატები ცხოვრობდნენ მტკვარ-არაქსის შესართავიდან ჩორდერბენტამდე. აქედან მოვსეს ხორენაცის მიერ წმ. ნინოს მიერ მოქცეული მასქუთებამდე მცხოვრები ქართველობის საცხოვრებელი არეალი მოიაზრებოდა მტკვარ-არაქსის შესართავამდე. ამ არეალში თავსდება ისტორიული ჰერეთი. შესაბამისად, ჰერეთი ქართველებით ყოფილა დასახლებული, რომელთაც ესმოდათ ქართველთა განმანათლებლის ენა. აქედან გამომდინარე არასწორია ქართიზაციის თეორია, რომელიც მიიჩნევს, რომ ჰერეთის მხარე VIII საუკუნისათვის „გაქართველდა“ (**„VIII საუკუნისათვის უკვე დასრულებული ჩანს ჰერეთის გაქართლების პროცესი“** (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, 2005, გვ. 50). ქართიზაციის

ეს თეორია გამეორება და გაღრმავებაა XIX ს. სომხური საისტორიო შეხედულებებისა, რომელიც საერთაშორისო სამეცნიერო ბრუნვაში შეიყვანეს პროფესორმა ქ. პატკანოვმა და აკადემიკოსმა ნ. მარმა.

მაღალაშვილის სახარების მინაწერის მიხედვით აქვე, სოფელ ლექართში, მდებარეობდა წმ. ნინოს ეკლესია. ამ ეკლესიის სახელი უნდა წარმოადგენდეს მის არეალში წმ. ნინოს მოღვაწეობის ანარეკლს, ანუ ამ ეკლესიის სახელი – წმ. ნინოს – არაა შემთხვევითი და ეთანადება მოვსეს ხორენაცის ცნობას. აქ წმ. ნინოს ქადაგების შესახებ. შესაბამისად, იქ მდებარე სოფლის – **ღანუხის სახელწოდებაში** ჩვენ არ უნდა ვეძიოთ ალბანური კვალი. მისი სახელი ისევეა ნაწარმოები როგორც სხვა მრავალი პუნქტის სახელი საქართველოში, გ. მარჯანიშვილი სოფელ ღანუხის სახელს უკავშირებს ალბანეთში მცხოვრებ ერთ-ერთი ტომის ხენუკების სახელს.

როგორც აღვნიშნეთ, **ღანუხის ეკლესია** წმ. არჩილ მეფის სახელზე იყო აგებული. ეს მიუთითებს, რომ ამ რეგიონში უღვანია წმ. არჩილ მეფეს VIII საუკუნეში მურვან-ყრუს დროს, მართლაც, ეს დასტურდება ქართული წყაროებით, რომელნიც მიიჩნევენ, რომ კახეთის ამ რეგიონში მრავალი ციხე-სიმაგრე ქალაქი და ეკლესია ააგო წმ. არჩილ მეფემ. საზოგადოდ კი, როგორც აღვნიშნა, 1310 წლისათვის ამ რეგიონის მრავალი ეკლესია ატარებდა ქართულ სახელს - **წმ. ნინო, წმ. არჩილი, წმ. აბო, მათ ემატება წმ. გიორგის, ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლისა და ყოვლადწმიდა სამების ეკლესიები.**

როგორც ითქვა, გვიან პერიოდში უფრო მეტად XVIII საუკუნეში პასკევიჩის შემდეგ ყარაბაღიდან ჩამოსახლებულ სომხებს ხელში ჩაუგდიათ უკვე გაუკაცრიელებული ძველქართული ეკლესიები და დაურქმევიათ მათთვის ახალი სახელები – წმ. რიფსიმე, წმ. ელიშე და სხვა მსგავსი, თუმცა შეუცვლელად

დაუტოვებიათ ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლისა და წმ. გიორგის ეკლესიათა სახელები. როგორც ცნობილია სომხურ ეკლესიებს ნაკლებად არქმევდნენ ასეთ სახელებს. ისინი უფრო მეტად არქმევდნენ წმ. გრიგოლს, წმ. გაიანეს, წმ. რიფსიმეს, ასტვაცაცინ, სტეფანოსი და სხვა მსგავსი.

ქართველი მკვლევარები, როცა ისინი ისტორიულ კახეთს ჰერეთად მიიჩნევენ, ვფიქრობ შეცდომას უშვებენ იმის გამო, რომ უმართებულოდ საზღვრავენ პუნქტ ტყე-ტბა-გულგულას ადგილმდებარეობას.

ქართლის ცხოვრების თანახმად პუნქტი გულგულა მდებარეობდა კახეთისა და ჰერეთის საზღვარზე.

ივანე ჯავახიშვილის კვლევებით უკვე ლეონტი მროველს აღარ სცოდნია მისი (გულგულას) ზუსტი ადგილმდებარეობა, მითუმეტეს ის არ უნდა სცოდნოდა ვახუშტის. ამიტომაც ის მხოლოდ ვარაუდობდა, რომ გულგულა ეწოდებოდა თელავის ჩრდილოეთით მდებარე სოფელს. გულგულას მეორე სახელიც ერქვა „ტყეტბა“. ეს სახელი (ტყეტბა) ჩანს ქართულ სამყაროში საკმაოდ გავრცელებული იყო. მაგალითად ამჟამადაც კი ტყე-ტბა ეწოდება მდინარე ძუსას ხეობაში საზანო – ზესტაფონის, მეორე, შემოვლით, არამთავარ გზაზე მდებარე ერთ-ერთ ადგილს. ასეთი ტყეტბიანი ადგილი მრავალი უნდა ყოფილიყო მცენარეულობითა და მწვანე საფარით სახელგანთქმულ კახის, ზაქათალასა და ბელეჩნის რაიონებში.

მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით საზღვარი ალბანეთსა და საქართველოს შორის გადიოდა სოფელ ხილხალაზე, ჩორისა და ალბანეთის დამაკავშირებელ გზაზე. ეს გზა გადიოდა ქ. ყაბალასთან. ვართაშენ ჩრდილო-კავკასიის დამაკავშირებელ ამ გზაზე მდებარეობს ამავე ეტიმოლოგიის პუნქტი **ფილფილა**.

სახელები ფილფილა, ხილხილა და გულგულა, როგორც აღინიშნა მსგავსი ეტიმოლოგიისაა და რადგანაც, ამჟამადაც

კი აქ, ფილფილასთან მდებარე ქედს „გურჯი-დაღს“ მიიჩნევენ ძველი საქართველოს საზღვრად, და ხალხური მეხსიერება ხაზგასმით მიუთითებს აქ ძველი საქართველოს საზღვრის არსებობას, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ტყე-ტბა-გულგულა ერქვა თანამედროვე სოფელ ფილფილას. ეს სოფელი მართლაც ტყეებსა და მდინარეთა ჩანჩქერებშია ჩაფლული და მისი მომცველი რაიონი მთელ აზერბაიჯანში საუკეთესო საკურორტო ზონად ითვლება.

როგორც აღინიშნა, ეტიმოლოგიურად ფილფილა და გულგულა ერთმანეთის მსგავსია, ამიტომაც ძველი ქართული ნყარობის ანალიზიდანაც ჩანს, რომ სასაზღვრო პუნქტი გულგულა უნდა იყოს იგივე ფილფალა, ანუ ვართაშენის რეგიონში უნდა ყოფილიყო ისტორიული პუნქტი გულგულა – საზღვარი კახეთსა და ჰერეთ-ალბანეთს შორის.

ჰერეთი ჩვენი კვლევით ერქვა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას ალაზან-იორის შესართავიდან და ფილფილა-გულგულადან მტკვარ-არაქსის შესართავამდე, ხოლო საკუთრივ ალბანეთი ერქვა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანას, განძაუტიკ-არცახის რეგიონს მტკვარ-არაქსის შესართავამდე და იმის იქით კასპიის ზღვამდე ბასკანის ჩათვლით.

1923 წელს ივანე ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოცემულ რუკაზე ხილხალა, ვართაშენ-შაქის რეგიონში მდებარეობს, თუმცა ცნობილი არის მეორე საქართველოს ალბანეთის საზღვარზე მდებარე პუნქტი, თითქმის ამავე სახელისა: „ხილხილა“. მაგრამ ის მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა, ხოლო ჩვენი ხილხალა იგივე თანამედროვე ფილფილაა, ესაა ძველი გულგულა, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, იქამდე აღწევდა უძველესი ისტორიული კახეთი.

აქვე, ვართაშენ-ფილფილა-გულგულასთან ახლოს, მათ დასავლეთით, უნდა ყოფილიყო კახეთის უძველესი ქალაქი ჩე-

ლეთი. ამის დასტურია ისიც, რომ მისი სახელი დღესაც ცოცხალი არის აღნიშნულ რეგიონში შაქსა და ვართაშენს შუა. მას, როგორც ითქვა, ამჟამად ჩაღეთს უწოდებენ.

მართალია სახელი ჩეღეთი ემსგავსება ძველქართულ ქალაქ ჟაღეთის სახელს, მაგრამ ჩეღეთი ჟაღეთი არ არის, ერთი შემგომდროინდელ სიონის წყალსაცავთან მდებარეობდა, ხოლო მეორე შაქ-ვართაშენის რეგიონში. ამ რეგიონის ეკლესიების ქართული სახელები უეჭველად მიუთითებს, რომ ეს რეგიონი ქართველებით მჭიდროდ იყო დასახლებული და საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა. ამ რეგიონის ქართველობა, როგორც აღინიშნა უკიდურესად დააზარალა შაჰ-აბასმა, როცა მან ეს მიწა-წყალი კახეთს ჩამოაცილა და სამართავად დაღესტნელ ლეკებს გადასცა. ამ პროცესმა ქართველების ასიმილაცია, რაოდენობის მკვეთრი შემცირება გამოიწვია. ქართველების რაოდენობა აქ კიდევ უფრო შემცირდა XX საუკუნის დასაწყისში სომეხ-აზერბაიჯანელთა კონფლიქტის დროს, ამ დროს მათ მიატოვეს სოფელი ვართაშენი, ასევე სოფელი ნიჯი და თავი შეაფარეს თავიანთ ისტორიულ მშობელ ქართველ ერს, საქართველოს მიწა-წყალს.

1918-1922 წლებში მღვდელ ზინობი სილიკაშვილის მეთაურობით ისინი ვართაშენიდან გადასახლდნენ ყვარლის რაიონში. სულ, როგორც ჩანს, ჩამოსახლებულა 600 კაცამდე. მართლაც, როგორც აღინიშნა 1890 წელს ვართაშენში 150 ქართულ-მართლმადიდებლური ოჯახი ყოფილა. რაც ალბათ გულისხმობს 600 კაცამდე სულადობას, რომელთაც ყვარლის რაიონში სოფელი ზინობიანი დაუარსებიათ. მათაც ამჟამად უდინებს უწოდებენ.

წმ. აბჩილ მეფის კახეთში მოღვაწეობა

მაღალაშვილის სახარების მინაწერში დაცული ცნობის მიხედვით კახეთის სოფელ განუხში მდებარე ეკლესია იყო წმიდა არჩილ მეფის სახელობისა, რაც საფუძველს გვაძლევს მოსაზრებისა, რომ ეს ეკლესია არჩილ მეფის მიერ იყო აგებული. მართლაც, ქართლის ცხოვრების ცნობით კახეთში არჩილს მრავალი ეკლესია აუგია.

ქართლის ცხოვრება წერს:

„ამის შემდგომად მოვიდა არჩილ **კახეთად** და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა **კახეთი** და აზნაურ ყვნა იგინი, ალაშენა ეკლესია **საძმორს**, შეირთო ცოლი ასული გურამ კურაპალატისა, რომელი იყო შვილთაგან ვახტანგ მეფისათა ბერძნის ცოლისა ნაშობთა და დაჯდა **ნუქეთს** და ალაშენა **კასრი** და ხევსა **ლაკუასტისასა** ალაშენა ციხე და პოვნა **ნუქეთს** მთავარნი, რომელთადა მიებოძა ვახტანგ მეფესა **ნუქეთი**, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა **თუშთა** და **ხუნზთა** ზედა და ყოველთა **წარმართთა მის მთისათა**, სახელით აბუხუასრო და არ ინება მისგან ნალეზად **ნუქეთი** და ალაშენა ციხე-ქალაქი ერთი **ნუხპატს** ორთა წყალთა შუა. ხოლო **ნუხპატელნი** უწინარეს იყვნენ კაცნი წარმართნი და მხეცისბუნებისანი, არამედ ყრუსა მოესრა სიმრავლე მათი და იძულებით მონათლნა არჩილ იგინი.

განძლიერებულ იყვნეს სარკინოზნი ქუეყანასა **რანისასა**; დაეპყრათ **გაზირი** და **სომხეთი** და ჰბრძოდა მასლამა ბერძენთა, ხოლო ძმისწულნი ადარნასე ბრმისანი, რომელთა დასწუნეს მამის ძმასა თვალნი, წარმოვიდეს **ტარონით შაკიხად**, სამნი ძმანი და დაემკვიდრნეს მუნ ბრძანებითა არჩილისათა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, **რანით კერძი უმკვიდრო** ქმნილ იყო, ხოლო **შერეთი** და **კახეთი** ჭალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო, და დაემკვიდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე **გულგულამდის**.

მასვე ჟამსა პიტიახში ვინმე არა შეეშუნეს **კლარჯეთს**, სხუად წარვიდეს ნახევარნი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი **ტაოს**, რომელს ერქვა **კალმახი** და აღაშენნეს ციხედ. ხოლო ნახევარნი მოვიდეს **კახეთს არჩილის** თანა. ერთსა მათგანსა მისცა ცოლად ნათესავისაგან აბუხუასროსა, რამეთუ დაქურივე-ბულ იყო იგი და არა ესუა ქმარი, და მიუბოძა **ნუქეთი** ციხით და **კასრითურთ**. ჟამთა მათ დაეცადნეს სარკინოზნი შემოსვ-ლად ქართლად ყურესა წარსვლითგან წელიწადსა ორმოც-დამეათესა. აქა ჟამამდე არღარა შემოვიდოდეს, არამედ მი-იღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 243).

ამ დოკუმენტში ნახსენებია: **კახეთი, საძმორი, ნუქეთი, კას-რი, ლაკუასტი, თუშები, ხუნძები, მთის წარმართები, აბუხოსრო, ნუხპატი, რანი, გაზირი, სომხეთი, ტარონი, შაკიხი, ჰერეთი, კლარ-ჯეთი, ტაო, კალმახი** და სხვა. ზოგიერთი გეოგრაფიული პუნქ-ტის ადგილსამყოფელი ცნობილია.

აღნიშნულ პუნქტთაგან ზოგიერთი ცნობილი არის „ქართ-ლის ცხოვრების“ იმ ჩანართიდან, რომელიც შეეხება VI მსოფ-ლიო კრების მიერ VII საუკუნეში საქართველოს ეკლესიის სა-პატრიარქო ეკლესიად გამოცხადებას, კერძოდ იქ ნათქვამია:

„**იყოს კათალიკოსი ქართლისა სწორი პატრიარქთა თანა და აკურთხევდეს (სანმცსოსა) სამწყსოსა თვისსა ქართლსა: გამოლ-მა გაღმა კახეთსა, შაქსა, შირვანსა და მიდგმით წარმოვლით მთი-სა ადგილისათა, სვანეთისა და ჩერქეზის საზღვრამდის, სრული-ად ოსეთსა და ყოველსა ზემო ქართლსა სამცხე საათაბაგოსა...**“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 232).

ამ დოკუმენტში ჩამოთვლილია ქართლის ქვეყანაში შემდე-გი პუნქტები: **გამოლმა კახეთი, გაღმა კახეთი, შაქი, შირვანი, ასევე კახეთის, შაქისა და შირვანის მიმდგომი მთის ადგილები ანუ დალ-ესტანი და ჩეჩნეთი, მათთან ერთად სვანეთი, ჩერქეზეთი, ოვსეთი და ზემო ქართლში სამცხე საათაბაგო.**

შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის იგივე პუნქტები არის დასახელებული 1310 წლის მაღალაშვილის სახარების მინაწერში. როგორც აღინიშნა მასში ჩამოთვლილია შემდეგი სახელები – **კახეთში ანწუხის საეპისკოპოსო, ნახური, კაკელისენი, კასრი, ყუმი, ლექართი, ზარი, ვარდიანი, განუხი, ქიშნუხი, ვარდთაშენი, თაბასარანი, ხუნძები, ნახჩები, თოშეთი, ნეკრესი, ლაგოეთი, ბელაქანი, მაჯ-ფიფინეთი, ფერიჯან-მუსახ-მამრეხი, ყოველი ვაკე ანუ მოვაკანი, ელისენი, ვერხვიანთ ზეგანი, ივრისა და ალაზნის შესართავი, ქურმუხი, ყოველი მთიულეთი, კაკი, ალვანი ანუ სავანია და სხვა.**

1. შირვანი

ყველაზე შორეული პუნქტი, სადაც ამ დოკუმენტების მიხედვით თავის იურისდიქციას ახორციელებდა საქართველოს ეკლესია, იყო **შირვანის პროვინცია**. ის ამჟამად შედის აზერბაიჯანში და მოიცავს შამახის რაიონს, აქ განვითარებული არის მევენახეობა და ერთ-ერთ ტურისტულ ცენტრად ითვლება. მიიჩნევა, რომ შირვან-შაჰების სახელმწიფო ჩამოყალიბდა VIII საუკუნეში, აბასიდების დინასტიის დასუსტების შემდეგ, შირვან-შაჰების სახელმწიფო შეუერთდა საქართველოს დავით აღმაშენებლის დროს. დავით აღმაშენებლის ერთ-ერთი ტიტული იყო შირვანშაჰი.

2. ჰერეთი

შირვანს მტკვრის მარცხენა სანაპიროს მხრიდან ჰერეთი ესაზღვრებოდა. მართალია, არცერთ აღნიშნულ დოკუმენტში სახელი ჰერეთი ნახსენები არ არის, რადგან არამდგრადი პოლიტიკური ერთეული იყო I ათასწლეულშივე (მისი ძლიერების პერიოდში), ამიტომ II ათასწლეულში მისი ხსენებაც კი გაქრა და დოკუმენტებშიც არ მოიხსენებოდა, მაგრამ ჰერეთის სახელი XX საუკუნეში გააცოცხლეს სამეცნიერო წრეებმა და მას მისთვის იქამდე უჩვეულო ეთნოპოლიტიკური დატვირთვაც მი-

ანიჭეს. კერძოდ, XX ს. მეცნიერებმა ეთნიკურ ჰერეზად გამოაცხადეს კახეთის ძირძველი ისტორიული რაიონების კახის, ბელაქნისა და ზაქათალას მოსახლეობა, მაშინ როცა თვით ძველი, თავდაპირველი, I ათასწლეულის ჰერეთი ეთნოსის სახით არც კი ჩამოყალიბებულა. ჰერეთი იყო ქართულენოვანი მოსახლეობით დასახლებული რეგიონი სადავო ალბანეთსა და ქართლს შორის, თანაც ისტორიული ჰერეთი არ მოიცავდა ამ (კახის, ბელაქნისა და ზაქათალას) რაიონებს.

ისტორიული ჰერეთი იწყებოდა არა თელავის სოფელ გულგულადან, არამედ ვართაშენის სოფელ ფილფილადან. სწორედ ამ თანამედროვე პუნქტ ფილფილას ეწოდებოდა ქართულ წყაროში ნახსენები სახელი „ტყეცბა-გოლგოლა“, იგივე გულგულა. ე.ი. იყო ორი გულგულა, ერთი თელავთან, მეორე კი ვართაშენთან, როგორც ითქვა, **ისტორიული ჰერეთი** იწყებოდა ვართაშენის ფილფილა-გულგულასთან და გრძელდებოდა შამახამდე. უფრო ზუსტად იქვე მდებარე მდინარე **აღსუმ**დე, ასე ერქვა მდინარეს რომელიც მტკვარს უერთდებოდა მარცხენა სანაპიროს მხრიდან. იქ სადაც მტკვარს მარჯვენა სანაპიროს მხრიდან უერთდება არაქსი.

აღსუს ქართველები თეთრ წყალს უწოდებდნენ. აქ საუკუნეთა მანძილზე გადიოდა საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი, რაც შეეხება უშუალოდ კახეთსა და ჰერეთს შორის საზღვარს, კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ კახეთ-ჰერეთის საზღვარი გადიოდა აღნიშნულ ფილფილა-გულგულასთან, და საქართველოს სახელმწიფოში შემავალი ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი უკვე საქართველოს სახელმწიფოს საზღვარს წარმოადგენდა აღნიშნულ აღსუ-თეთრწყალზე.

დიდხანს, მონღოლთა ბატონობის დამთავრების შემდეგაც, აქამდე აღწევდა საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია **შირვანის ქვეყანაში**. როგორც აღვნიშნეთ, აქვე შირვანთან მთავრდებოდა ჰერეთის საზღვარი.

ჰერეთი, როგორც აღვნიშნეთ, იწყებოდა ფილფილასთან, რომელიც ერთ დროს მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა (მას ძველ წყაროებში ეწოდებოდა ტყე-ტბა – გოლგოლა). 1923 წელს ივანე ჯავახიშვილის რედაქტორობით დაბეჭდილ რუკაზე ამ ადგილას პუნქტი **ხილხალა** ნაჩვენებია, როგორც აღვნიშნა ის მდებარეობს ვართაშენის რაიონში. ქალაქ ვართაშენს XX საუკუნის ბოლოს შეუცვალეს სახელი და ოგუზი უწოდეს.

აზერბაიჯანის ოგუზის რაიონი გამოირჩევა თავისი ლამაზი და ხშირი ტყეებით, რადგანაც ამ რაიონის ნახევარი ტყით არის დაფარული. აქ არის ბევრი ჩანჩქერი, წყაროები, თერმული წყლები, ფაუნა ძალზე მდიდარია, მათ შორის ხოხბით და კალმახით, ხარობს ყოველგვარი ხილი, სოფ. **ფილფილა** სახელგანთქმული არის ხალიჩების მქსოველი ოსტატებით, ამავე სოფელში ცნობილი არის ასევე რიყის ქვით ნაგები კოშკი XVIII საუკუნისა, რომელსაც სულხაიხანის კოშკს უწოდებენ, ეს კოშკი არის მდინარე გალაჩაის ნაპირზე ფილფილასთან ახლოს.

ფილფილასთან გადის გზა, რომელიც უღელტეხილით გადადის ჩრდილო კავკასიაში, სამურის ხეობაში, იქიდან ეს გზა მიემართებოდა დერბენდისაკენ, ეს მომენტი იმითაა მნიშვნელოვანი, რომ ეთანადება მოვსეს კალანკატუაცის ცნობას და ბადებს თვალსაზრისს, რომ **ფილფილა** და მოვსეს მიერ დასახელებული **ხილხილა** ერთიდაიგივე პუნქტია.

მოსეს კალანკატუაცის ცნობით დერბენდის ჩორის ქვეყნიდან ამ გზით, ხილხილას გავლით მტრები ალბანეთის ეკლესიების დასანგრევად მოემართებოდნენ, ე.ი. ჩრდილოკავკასიიდან, სამურის ხეობიდან ფილფილა-ხილხილას გავლით მიემართებოდნენ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროსაკენ, ანუ ალბანეთისაკენ. ფილფილას მხარე, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ეს მიდამოები ჩვენთვის მნიშვნელოვანია იმითაც, რომ, როგორც აღვნიშნა, აქ ერთერთ ქედს „**გურჯი დალი**“ ქართველთა მთა

ენოდება. გ. მარჯანიშვილი წერს: „**გამოთქმული იყო მოსაზრება რომ სწორედ აღნიშნული ქედის არეში ვართაშენისა და ჭალეთის სიახლოვეს გადიოდა საქართველოს საზღვარი**“ (გ. მარჯანიშვილი, ჰერეთი, 2005, გვ. 40).

ჭალეთი ამჟამად იწოდება ჩელეთად და არის ვართაშენის ანუ ოგუზის რაიონის ერთერთი სოფელი დასავლეთის მხარეს ანუ საქართველოს მიმართულებით.

„გურჯი დაღის“ ქედამდე ანუ სოფელ ფილფილა იგივე გულგულამდე აღწევდა ქართლის სამეფოს ერთერთი რეგიონის – კახეთის საზღვარი პირველ ათასწლეულში.

ქართლის სამეფოში შემავალ კახეთს და ქართლის სამეფოს მოსაზღვრე ჰერეთს ერთმანეთისაგან გულგულა ჰყოფდა, ანუ აქ გადიოდა არა საქართველოს საზღვარი, არამედ ქართლის სამეფოს საზღვარი ფარნავაზის ეპოქიდანვე, ანუ გულგულამდე იგივე ფილფილამდე აღწევდა კახეთის საზღვარი, ხოლო გულგულადან „თეთრ წყლამდე“, ანუ აღსუამდე მდებარეობდა ჰერეთი.

მარტივად რომ ვთქვათ გულგულამდე (ფილფილამდე) – იყო კახეთი, ხოლო თეთრწყალ-აღსუამდე ჰერეთი. ე.ი. ჰერეთში შედიოდა ოგუზის ანუ ვართაშენის რაიონი, გაბალა, იგივე კუტკაშენის რაიონი და ისმაილის რაიონი, მასში შედიოდა შემახას რაიონის ერთი ნაწილი, აქედან გამომდინარე კახეთში შედიოდნენ თანამედროვე შექის რაიონი, თანამედროვე გახის რაიონი ანუ კახის რაიონი, თანამედროვე ზაქათალას რაიონი და თანამედროვე ბელაქანის რაიონი.

შექის რაიონის მთავარ ქალაქს ძველად ერქვა ნუხა, აქაურ სოფლებში ისევე როგორც კახეთის ზემოჩამოთვლილ სხვა რაიონებში ეკლესიები აღუმართავს წმ. მონამე არჩილ მეფეს.

კახეთის ეს ეკლესიები და ასევე ჰერეთის ზოგიერთი ეკლესია 1310 წელს მოუხილავს საქართველოს პატრიარქს, ჰერეთს

ზოგჯერ ალბანეთსაც უწოდებდნენ და მისი საზღვრები, როგორც აღინიშნა, აღწევდა გულგულამდე ანუ ვართაშენის სოფელ ფილფილამდე, მის დასავლეთით მდებარე შექის ანუ ნუქას რაიონი ისტორიული კახეთის ნაწილი იყო. ამიტომაც ნუხის, შექის, კახის, ზაქათალას და ბელაქნის რაიონებში მდებარე ეკლესიები არ იყვნენ ალბანური ეკლესიები. ისინი იმთავითვე მცხეთის იურისდიქციაში შედიოდნენ და მათ აშენებდნენ კიდევ ქართლის მეფეები.

ამჟამად, ალბანურ ეკლესიებადაა მიჩნეული შექის ანუ ნუხის რაიონის სოფლების ბიდეიზის, ბაშკიუნგიუცის, ორთაზეიზიცის და კიშის (გიშის) ეკლესიები. მიჩნეულია, რომ კიშის ეკლესია წმ. ელისემ (მოციქულმა ელიშამ) ააგო, ეს ეკლესიები თავის მხრივ ს. კარაპეტიანს სომხურ ეკლესიებად მიაჩნია, მაშინ როცა ამ ეკლესიათა წარსული ისტორიის ნამდვილ და უეჭველ წყაროში, 1310 წლის ქართულ დოკუმენტში ისინი ქართულ იურისდიქციაში მოიხსენიებიან და მეორე ასეთივე წყაროში წმ. არჩილ მეფის ნაღვანად მიიჩნევა.

რაც შეეხება აზერბაიჯანელ და სომეხ მეცნიერთა თვალსაზრისს, მათ არ გააჩნიათ არავითარი პირდაპირი წყარო და ისინი მხოლოდ ვარაუდებზეა დამყარებული. მაგალითად, ვარდთაშენის ეკლესია 1310 წლის წყაროში იწოდება ელიას სახელობის ეკლესიად, ელია – ყოველთვის ეწოდებოდა წმ. წინასწარმეტყველ ილიას, ხოლო ს. კარაპეტიანს მიაჩნია, რომ თითქოსდა წყარო უთითებს არა ელიას, არამედ – ელიშეს – ალბანეთის განმანათლებელს, შესაბამისად მან ეს ვითომდა ელიშეს ეკლესია ალბანურ იურისდიქციაში მოაქცია. ეს წყაროს ცნობის განგებ დამახინჯებაა.

ოგუზის რაიონის ნახევარზე მეტი ტყითაა დაფარული და აქ არის ბევრი ჩანჩქერი. აქაა ტყეში ჩაფლული სოფელი ფილფილა, იგივე „ტყე-ტბა გულგულა“... დავით აღმაშენებელმა თავის

სახელმწიფოს შეუერთა ამჟამინდელ გაბალასა და შამახას შუამდებარე თანამედროვე ისმაილის რაიონი აზერბაიჯანში, რომელიც ისტორიულ ჰერეთში შედიოდა.

3. „შეი“ – მდებარეობს დიდი აბრეშუმის გზის ტრასაზე“.

შაქი არის სიტყვა შაკიხისაგან მიღებული, თავის მხრივ **„შაკიხი“** არის იგივე **„საკიხი“**, ანუ **საკახო**, ნაწარმოებია ფუძიდან **„კახ“** („კუხ“, „კიხ“) (აქედან სა-**კახ**-ო, შა-**კიხ**-ი, **კუხ**-ეთი).

ქიმ-ნუხი – სავარაუდოდ მდებარეობდა პუნქტ „გიშთან“ (კიში).

ნუხი – შექის რაიონი (ძველი ნუხა).

ამ ოლქში ხშირია სახელები „ნუხ“ ფუძე-ძირით, მაგ. განუხი და ნუხპატო. „ნოხო“ - გამოქვაბულია ადრეული რკინის სადგამის არტეფაქტებით ბელაქნის რაიონში.

როგორც აღვნიშნეთ 1310 წლის ცნობის მიხედვით საქართველოს პატრიარქმა ექვთიმემ მოიხილა კახეთში ანნუხის საეპისკოპოსო იქიდან გადავიდა ნახურში შემდეგ მოიხილა კაკელისენი და ამ პროვინციის ეკლესიები, კერძოდ ქალაქ კასრში ყოვლადწმიდა სამების სახელობის ტაძარი, სოფელ ყუმში ღვთისმშობლის ეკლესია, სოფელ ლექართში წმ. მოციქულთა სწორ ნინოს სახელობის ეკლესია, სოფელ ზარში წმ. მთავარმონამე გიორგის ეკლესია, სოფელ ვარდიანში წმ. აბოს სახელობის ეკლესია, სოფელ განუხში წმ. არჩილის სახელობის ეკლესია, სოფელ ქიმნუხში ღვთისმშობლის ეკლესია, სოფელ ბარდაშენში წმ. წინასწარმეტყველ ელიას სახელობის ეკლესია და მათ შემდეგ მიმოიხილა სხვა პროვინციები: კერძოდ მოუვლია ხუნძეთი, ნახჩთა ქვეყანა, თუშეთი, იქიდან კვლავ გადმოსულა კახეთის მხარეს, მოულოცავს ნეკრესის, ლაგუთის, ბელაქანის, მაჯფიფინეთის, ფერიჯან-მუხახ-მამრეთის და ძველი მოვაკანის, ანუ ვაკის და ელისენის ეკლესიები, რომლებიც მდებარეობდნენ ვერხვიანთ ზეგანიდან იორ-ალაზნის შესართავამდე. ამ

დროს პატრიარქ ექვთიმეს მიუცია ბრძანება, ყოველი მთიულეთის წინამძღვარი ქურმუხელი მთავარეპისკოპოს კირილე დონაურისათვის თვითოეულ ამ ეკლესიაში გაეგზავნა სატრაპეზო-სახარების წიგნი. მართლაც, სოფელ კაკის წმიდა ბარბარეს ეკლესიის მღვდელს იასე ქიტიაშვილს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ეს დავალება შეუსრულებია თავის თორმეტ მონაფესთან ერთად.

ქიშ-ნუხის ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის ეკლესია ამ ჩამონათვალში მოთავსებულია ვარდიანსა, განუხსა და ვართაშენს შორის, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქიშ-ნუხი ამ რეგიონში მდებარეობდა. აღსანიშნავია, რომ ვარდაშენს – ბარდაშენი ერქვა და მისი სახელი შესაძლოა დაკავშირებული იყოს არა ვინმე პიროვნება...ვარდანთან, როგორც ამჟამად მიიჩნევა იქაური გიდების მიერ, არამედ ქალაქ ბარდას სახელთან, რომელსაც ძველქართულად ბარდავი ერქვა. საფიქრებელია, რომ ქალაქ ბარდას მართლმადიდებელი მოსახლეობა გადასახლდა ახალ რეგიონში, სადაც ამჟამად ვარდაშენი, იგივე ოგუზი მდებარეობს და დააფუძვნა ბარდაშენი. ამ გადასახლებას თითქოსდა ვარდაშენის მოსახლეობის ერთი ნაწილის ეთნოსახელი „უდიელებიც“ (უდინი) მიუთითებს. ისინი ბარდის რეგიონის უტის ცნობილი პროვინციის მცხოვრებთა სახელი უნდა იყოს.

მაშასადამე, **უტიელები გადასახლდნენ უფრო ჩრდილოეთით და მათ თან გადაიტანეს ძველი პროვინციის - „უტისა“ და მისი მთავარი ქალაქის – „ბარდას“ სახელი - „უტი-უდინები“, „ბარდა-ვართაშენი“.**

წყაროებში ასევე ნახსენებია პუნქტი, რომლის სახელიც ხელნაწერებში ნაშლილია, თუმცა იკითხება: – „თა...სარანი“, ს. კარაპეტციანი მას დალესტნის ტაბასარანს უკავშირებს. ის, ჩანს ვარდაშენის რეგიონიდან ჩრდილოკავკასიაში მიმავალ გზაზე მდებარეობდა. „თა...სარანის“ ეკლესია წმ. პეტრეს სახელობისა ყოფილა.

ვადაშენიდან ფილფილას გავლით ჩრდილო კავკასიაში გადასულ პატრიარქს მოუხილავს ჯერ ტაბასარანის, შემდეგ კი ხუნძთა ეკლესიები.

4. ხუნძთა ეკლესიები ნახსენებია ტაბასარანის შემდეგ.

წყაროში ხუნძეთის ადგილსამყოფელი ცნობილია, მას ამჟამად ავარიელების ქვეყანა ეწოდება დალესტანში, ავარიელები, როგორც ითქვა, ცხოვრობდნენ მდინარე სულაკის ხეობაში, ასევე შუა და დასავლეთ დალესტანში, მდინარე ანდისა და ავარის კოისუს ხეობებში, რომლებიც ამჟამად შეადგენდნენ ბუინაკისა და ხასავიურტის რაიონებს.

5. ნახჩთა ეკლესიები

ნახჩებს ამჟამად უწოდებენ ჩეჩნებს, ასევე ვაინახებს, პატრიარქ ექვთიმეს დროს ნახჩების ქვეყანაში, ანუ თანამედროვე ჩეჩნეთში, მრავალი ქართული ეკლესია ყოფილა, რომლებიც საქართველოს პატრიარქმა მოინახულა. იგულისხმება რომ ისინი საქართველოს საპატრიარქოში შედიოდნენ (ნახჩების ქვეყანა იმ დროისთვის უფრო მეტად მდებარეობდა მთის ზონაში, რადგანაც ჩრდილოკავკასიის ვაკე 1310 წლის დოკუმენტში არ იგულისხმება).

ქურმუხის მთავარეპისკოპოსს კირილეს ებარა „ყოველი მთიულეთი“ ანუ კავკასიის მთიანეთის ეკლესიები – ხუნძების, ნახჩებისა და სხვათა.

ჩანს ხუნძთა ეკლესიებში იგულისხმება მდინარე ასას ხეობისა და ტყობაიერდის ეკლესიებიც. ჩანს ისინი მთავარეპისკოპოსს კირილე დონაურის წინამძღვრობით იმართებოდა.

6. წყაროში **თუშეთი** თოშეთად მოიხსენება. ჩანს თუშეთშიც ყოფილა ეკლესიები და მონასტრებიც.

7. თუშეთიდან პატრიარქი ექვთიმე გადასულა და მოუხილავს **ნეკრესის, ლაგოეთის (ლაგოდების) და ბელაქანის ეკლესიები.**

8. შემდეგ წყაროში ნახსენებია მაჯ-ფიფინეთი და ფერიჯან-მუხახ-მამრეთი.

მუხახი მდებარეობს ზაქათალას რაიონში, ქ. ზაქათალას სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მის სამხრეთით რამდენიმე კილომეტრში არის სოფელი **ალიაბადი**. წყაროდან ჩანს, რომ მაჯ-ფიფინეთი და ფერიჯან-მუხახ-მამრეთი მდებარეობდა თანამედროვე ბელაქანისა და ზაქათალას რაიონებში.

ამის შემდეგ წყაროში დასახელებულია „**ყოველი ვაკე**“ მას ამავე წყაროში ასევე ეწოდება **ძველი მოვაკანი და ელისენი**, ჩანს ეს უკანასკნელი ანუ **ელისენი ვერხვიანთ ზეგანიდან იორ-ალაზნის შესართავამდე მდებარეობდა**, ხოლო **მოვაკანი ერქვა ვრცელ ტერიტორიას აღნიშნული შესართავიდან მტკვრის ხეობას ვიდრე თითქმის კასპიის ზღვამდე**.

როგორც ითქვა, ზაქათალას მომდევნო კახის რაიონის სოფელ ვაკეში წმ. ბარბარეს სახელობის ტაძარი ყოფილა ერთ-ერთი უმთავრესი სამნიგნობრო ცენტრი აღნიშნული ვრცელი რეგიონისა, საიდანაც ქართული საღვთისმსახურო წიგნებით მარაგდებოდა ყველა აღნიშნული ეკლესია-მონასტერი, ე.ი. თანამედროვე კაბალას (გაბალას) რაიონიდან ვიდრე ჩეჩნეთისა და დაღესტნის ჩათვლით (შეიძლება შევადაროთ, ტოპონიმი **კაბალა-გაბალა**, „**გაბური**“ – სახელი კახეთის მთავარისა და ასევე სახელი „**გაბულოცი**“).

შენიშვნა:

- 1) ლექართი – დღევანდელი „ლეკითი“.
- 2) ზარი – ზარნა.
- 3) ზაგემი, ბაზარქალაქი – აკსიბაზარი (ზაქათალასთან) – კახეთის მეფეთა რეზიდენცია – ალიაბადთან.
- 4) მაჭი (VIII ს.) – ლაგოდუხ-ბელაქანის გზაზე, მაჭისწყლთან (ლაგოდუხთან ახლოს) – კახეთის მეფეთა საზამთრო რეზიდენცია.
- 5) ბოეთანი – კახეთის მეფეთა ერთ-ერთი დიდი რეზიდენცია – მდ. ბელაქანის და ალაზნის შესართავთან. აქ იღებდნენ ელჩებს.

6) „კავკასიის დიდი კედელი“ (საინგილოს დიდი გალავანი – იწყებოდა ყვარლის რაიონის სოფელ საბუედან ვიდრე ნუხამდე (დღევანდელ შექამდე) – ის აუგიათ მტაცებელი ლეკებისაგან თავდაცვის მიზნით XVI-XVII სს-ში, აქ ქართველებს მუდამ ჰყოლიათ დარაჯები (“Тифлиские ведомости”, т. 82, 1830).

7) ქელი „გიურჯი დალი“ (ქართველთა მთა) – ვართაშენისა და ჭალეთის სიახლოვეს – იქაურ ხალხში დაცული გადმოცემით – „გიურჯი დალის ქედის არეში გადიოდა საქართველოს საზღვარი“ – (მარჯანიშვილი, გვ. 40).

8) „შარმატი“ (სარმატი) – „ქართველთა ნათესავი ტომი ჩნდება კავკასიაში“ (ივ. ჯავახიშვილი, „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტ. ეთნოლოგიური პრობლემები, 1950, გვ. 55).

9) „იბერია მდ. არაქსამდე ვრცელ-დებოდა“ – აპოლოდორი (ძვ. წ. II ს.) [ვ. მელიქიშვილი, ურარტუ, 1951, გვ. 138].

10) „ხურიტული და მისი ერთ-ერთი დიალექტი – ურარტული... ყველაზე ახლოს ქართულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფთან დგას“ (იქვე, გვ. 143).

11) ისტორიული კახეთის ცენტრი – ზაქათალადან კახის რაიონის ჩათვლით ვიდრე ვარდაშენამდე (შექამდე) შაჰ-აბასმა ჩამოართვა კახეთის მეფეებს და იქ გააბატონა მის მახლობლად მცხოვრები დაღესტნის ტომი ნუქებისა, ამიტომაც ამ ტერიტორიას ეწოდა – ნუქეთი XVII ს-ის შემდეგ.

12) XVII ს-მდე ნუქეთი ერქვა დაღესტნის თემს მდ. სამურის სათავეში.

13) ქართული წყაროების ცნობით ძველი ნუქეთი მოიცავდა ტერიტორიას თუშეთიდან ვიდრე სამურის სათავემდე დაღესტანში.

14) XVII ს-ის შემდეგ გაჩნდა ე.წ. ახალ ნუქეთი (ყოფილ კახეთის ცენტრში ზაქათალას, ბელაქანის, კახის რაიონები), მოიცავდა ყოფილი მაჭის საერისთავოს მიწა-წყალს.

15) მაჭი (VII ს.) „მაჭის საერისთავო (XI ს.) მოიცავდა ტერიტორიას მაჭისწყლიდან შაკიხამდე (შექამდე). ალაზნიდან ხუნძახამდე, აქ შედიოდა პუნქტები – გიში, კახი, ლაკუასტი და სხვა, შაკიხამდე. საერისთავო გააუქმა 1471 წელს მეფე ლევანმა, ძველად, არაბთა შემოსევებისას, მის ალაზნისპირა ნაწილს – „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება – გარდაბანიც“ ერქვა, (მაჭისწყლიდან შაკიხამდე (შექამდე), მისი მოსახლეობა იყო ე.წ. კახნი-გარდაბნელნი, ამ სახელწოდების ქართველობა მიმდებარე ტერიტორიებზეც ცხოვრობდა). არაბთა ნებით ჰერეთმა დაიპყრო, XI ს-სათვის განთავისუფლდა.

16) ბელაქანის, ზაქათალის, კახის, შექისა და ნაწილობრივ ვართაშენის რეგიონები, როგორც აღინიშნა, კახეთს ჩამოაჭრა შაჰ-აბასმა, აქ შექმნა ელისუს სასულთნო და შეიქმნა „ახალი წუქეთი“ იგივე „ალის-სულთანი“ იგივე მაჭის საერისთავო, სამწყსო გიშელი ეპისკოპოსისა (ისტორიულ კახეთში, მას არასწორედ ამჟამად ჰერეთს უწოდებენ).

17) ძველი წუქეთი იგივე ნახეთი-ნახური (დაღესტანში).

18) ელისენი – მოიცავდა ტერიტორიას ქურმუხიდან ვიდრე გიშისწყლამდე.

19) შაკიხი – შექია.

20) გიში – შექის მახლობლად (აქ შემდეგ გადაიტანეს კათედრა).

ხუნძახის მკაჟიძე

(გაგრძელება)

დალესტინის გიდატლის ოლქი სახელგანთქმულია იმით, რომ იქ არის X-XI საუკუნეების ცნობილი სიძველის – დათუნას ეკლესია. ეს ერთადერთი დაუნგრეველად გადარჩენილი ქრისტიანული ნაგებობაა მთელ დალესტანში. დანარჩენი უამრავი ეკლესია მხოლოდ ნაკვალევისა და ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი.

გიდატლის თემში შედიან სოფლები ურადა, ტიდიბი, ხოლოტა, მაჩადა, გენტაბი, კახიბი და სხვები. XIV საუკუნის ქრონიკის „ირხანის ისტორიის“ ცნობით გიდატელები – „ხიდის ოლქის მცხოვრებნი“ იწოდებიან „ქართველებად“. ამ წყაროს ცნობით გიდატელები – ეთნიკური ქართველები იყვნენ.

მთელი მთიანი დალესტანი საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა. დალესტინის ეს ცენტრალური მხარე ქრისტიანობის თავდადებული და მხურვალე მხარდამჭერი იყო, ამით უნდა ავხსნათ დათუნას ეკლესიის გადარჩენა. აქ ბოლო ქრისტიანი თავადის სახელიც ახსოვთ – „კავსარი“, ის სოფელ მაჩადაში ცხოვრობდა, ხოლო სოფლის ეკლესია ისლამის მიღების შემდეგ სოფლელებს დაუნვათ. ყველა აღნიშნულ სოფელში ნაეკლესიარებს აჩვენებენ, გადარჩენილა ეკლესიების ზოგიერთი ქვაც, რომლებიც საცხოვრებელი სახლების კედლებშია ჩაყოლილი.

ხალხური გადმოცემა დათუნას ეკლესიასთან დაკავშირებით ასეთია – აქ ცხოვრობდა ვინმე ქართველი, რომელსაც ერქვა „თავადო“, მან თხოვა ხუნძახის ნუცალს დაეტოვებინა ის ამ ადგილას (როგორც ქრისტიანი), სამაგიეროდ დაეხმარებოდა ნუცალს კახეთში ლაშქრობისას. გიდატლის თემი მდებარეობს საქართველო – ავარიის დამაკავშირებელ გზაზე (იქვე, გვ. 13).

ხუნდახშიც მრავალი ქართული ნაეკლესიარია შემორჩენილი. ავარიის ისტორიულ ცენტრში ხუნდახის პლატოზე აღმოჩნდა ძალზე მნიშვნელოვანი საეკლესიო ნაშთები.

ყურადღება მიიპყრო ქართველ არქეოლოგთა მიერ სოფელ ხუნდახის ახლო აქაროს დასახლებაში აღმოჩენილმა საეკლესიო ნაშთმა X-XIV საუკუნეებისა, რომლის სიგრძეა 17 მეტრი და სიგანე 8 მეტრამდე. სახურავის ნაწილი მოჭიქურებულ კრამიტისაგან იყო. აქაროს მთაზე აღმოჩნდა ასევე უამრავი ნამსხვრევი ჯვრებისა ასომთავრული და ნუსხახუცური წარწერებით. ეს ჯვრები დაუმსხვრევიათ, ხოლო ეკლესია გადაუნვიათ XIII-XIV საუკუნეებში ხუნდახზე გაზიელთა შეტევის დროს. მუჰამედ რაფი XIII-XIV სს-ში აღწერს ამ შეტევას თავის „დალესტნის ტარიხში“.

ამავე პლატოზეა მეორე ქართული ეკლესია სოფელ ამიტლთან. ამ პლატოზე მდებარე უამრავი საეკლესიო ნაშთი ჯერ კიდევ არ არის გამოკვლეული, მაგრამ ამ ეკლესიებიდან ამოღებული ზოგიერთი არტეფაქტი ცნობილია. მაგალითად, ქართული წარწერა სოფელ ხუნდახის ტადრაალიდან – **„აღაშენეთ ეს ეკლესია წმიდა კოსმა და დამიანესი ჩვენ უჩადადანელებმა“** (ინახება თბილისში, ისტორიის მუზეუმში).

გადმოცემით მეორე ეკლესია მდებარეობდა სოფელ ხინთან, რაც დადასტურდა გათხრებით. აქ ძალზე მნიშვნელოვანია, რომ აქ აღმოჩნდა სეფისკვერის ბეჭედი ხუცური წარწერით – **„იესო ქრისტე, ძლევა“** (ნეგატიური დაქარაგმებით) – თარიღდება XIII ს-ით.

იქვე ახლოს ს. ბაიბის ეკლესიის ქვები სახლების მშენებლობაში გამოუყენებიათ, ახსოვდათ, რომ ეკლესია იყო დათუნას ეკლესიის მსგავსი.

გადმოცემით ს. ოზიდაშიც ყოფილა ეკლესია, ნაეკლესიარ ადგილზე აღმოჩნდა ქვის ჯვარი. ასე, რომ ხუნდახის პლატოს

ქრისტიან მოსახლეობას მრავალი ეკლესია ემსახურებოდა მდ. ავარიის კოისუს ახლოს.

მდ. კაზიკუმუხის კოისუს ხეობაში მდებარე ანდალალის ოლქშიც მრავალი ქართული ეკლესია იდგა. ისლამიზაციამდე ამ ქრისტიანულ ოლქს ერქვა – ვიცხუ, მასში ერთიანდებოდნენ სოფლები – ჩოხი, სოგრატი, ობოხი, მეგები, გამსუტლი, რუგუჯა, კუდალი, კეგორი, სალტა, კოროდა, გუნიბი, ხოტოჩი, გონოდა, ხინდახი. გამოთქმულია აზრი, რომ მათ ქრისტიანობა XIV-XV საუკუნეებამდე შეინარჩუნეს (იქვე, გვ. 18). ამ ტერიტორიას ირხანის ისტორიაში „ჩახაალის ოლქი“ ეწოდება. მის ერთერთ დასახლებას – „წმიდა გიორგის გორა“ ერქვა. აქ აღმოჩნდა ჯვარი „ქრისტიანული წარწერით“ (ე.ი. ქართული წარწერით). აქ მდებარე სოფელ გუნიბთან შამილის გამო რუსებმა დიდი ომები გამართეს, რამაც ფ. ტახნაევას სიტყვით, მრავალი ქრისტიანული ნაშთი მოსპო. ზოგიერთი საეკლესიო ქვა სახლის კედლებშიც ჩაუტანებიათ. ერთერთ მათგანზე აღმოჩნდა ქართული წარწერა (სოფელ რუგუჯასთან) – **„ქრისტეს ჯვარო, წმიდა გიორგი, შეენიე დარხვას და მის შვილებს“** თარიღდება XIV-XV სს-ში.

ძალზე მნიშვნელოვანია ადგილობრივი გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც სოფლები ბაცალა, უნტი, შულანი და კულაბი მათ ახლო მდებარე ხუტორებთან ერთად იწოდებოდა ასე – „გურჯიხლი“, როგორც აღინიშნა ითარგმნება, როგორც „ქართველობა“. ამ სოფლების სამაროვნებზე ცნობილია ქრისტიანული საფლავები და მრავალრიცხოვანი ჯვრები. ფ. ტახნაევა ამ სოფლებთან დაკავშირებით წერს – „ყველაზე ნათელ და ქრისტიანული კულტურის მთლიანად შეუსწავლელ ძეგლს წარმოადგენს ამ ოლქში არსებული ზიარათი – „თამარის საფლავი“, ამ სოფლებთან ახლოს, 5-10 კილომეტრში მთაზე, ადგილზე, რომელსაც „სესდა-გაბური“ ეწოდება, ესაა სოფელ რუგუ-

ჯასთან ასევე 5-10 კილომეტრში (იქვე, გვ. 18). ამ ზიარათის ნაგებობის ქვაზე გამოსახულია წმიდა ნინოს ჯვარი – ეს ნაგებობა შემდეგში გადაუკეთებიათ მუსულმანთა სამლოცველოდ და აქ მრავალი მლოცველი დადის. ამ ოლქში მცხოვრები „ქართველობისათვის“ ბუნებრივია „თამარი“ უნდა ყოფილიყო თამარ მეფე, რომლის საფლავსაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხე იჩემებდა.

სოფელ ნაკაზუხში 1940 წლამდე მდგარა სამრეკლო, რომელიც ხრამში გადაუგდიათ ათეიზმის მძლავრობისას, ხოლო სოფლის ეკლესიის ნანგრევების მიმართ ხალხი პატივისცემას გამოხატავდა, ითვლებოდა სინმიდედ და გვალვის დროს აქ იკრიბებოდნენ ქალები და აღასრულებდნენ წესებს წვიმის მოსვლისა (ეს ჩვეულება გავრცელებულია მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში). 1990 წლამდე აქ ეკლესიის კედლებიც იდგა. ფ. ტახნაევა – „ანდალალში მუსულმანობის პერიოდამდე ეკლესიების არსებობა ქრისტიანულ ვიცხუსა და კარახის („ქართველობის“) თემში, უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ქრისტიანობა აქ მტკიცედ იყო დამკვიდრებული“ (ფ. ტახნაევა, ქრისტიანობა ავარიაში, გვ. 19).

ანწუხის ეკლესიები

ანწუხის თემი 21 სოფლისაგან შედგებოდა. ის მაღალაშვილის სახარების ცნობით მოიხილა საქართველოს პატრიარქმა ექვთიმემ 1310 წელს, შესაბამისად აქ მრავალი ეკლესია მდგარა, მაგრამ ისინი გამოუკვლეველია, რადგანაც ეს თემი არქეოლოგიურად შეუსწავლელია. ანწუხი და ხუნძახი დალესტინის მსხვილი საეკლესიო ოლქები იყვნენ. აქ ქართული წყაროების ცნობით არა მხოლოდ საეპისკოპოსოები, არამედ საკათალიკოსოც კი არსებობდა. როგორც აღინიშნა ანწუხის საეპისკოპოსო მოხსენიებული არის მაღალაშვილის სახარების მინაწერში, ხოლო ხუნძახი სინას მთის ქართული წყაროს ცნობით საკათალიკოსო ოლქიც კი ყოფილა, საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციაში.

დალესტინის ქრისტიანობის ბედი შეიცვალა თემურ-ლენგის შემოსევების შემდგომ.

საერთოდ, დალესტანში მუსულმანობა როგორც ჩანს XIII საუკუნიდან ვრცელდებოდა, ის იჭერდა ქრისტიანობის ადგილს, მაგრამ თემურ-ლენგის შემოსევებმა საბოლოოდ მოუღო ბოლო ქრისტიანულ აღმსარებლობას დალესტანში, სწორედ ამ შუა პერიოდში თემურ-ლენგის შემოსევამდე დალესტანში საგანგებოდ იმოგზაურა საქართველოს პატრიარქმა ექვთიმემ. მაშასადამე, ის დალესტანში მივიდა იმ დროს, როდესაც კასპიის ზღვისპირეთიდან თანდათანობით შელწევა დაიწყო მუსულმანობამ. ქრისტიანობის განსამტკიცებლად პატრიარქმა დიდად იღვანა, მისი სამისიონერო მოღვაწეობა დალესტინის მთიანეთის ურთულესი გზებით ჩეჩნეთში, იქიდან თუშეთში, შემდგომ კახეთსა და მიმდებარე რეგიონებში არაქსამდე, უნდა ჩაითვალოს არა მხოლოდ უიშვიათეს მოვლენად, არამედ გმირულ თავდადებადაც, თითქოსდა ის გრძნობდა წინასწარი ხედვით

თემურ-ლენგის შემოსევათა შედეგებს და ყველაფერს აკეთებდა მის შესამცირებლად.

თემურ-ლენგი ჩრდილო კავკასიაში

(საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის
ისტორია, 2009, გვ. 862, 865, 866.)

1386-1403 წლებს შორის თემურ-ლენგი 8-ჯერ შემოესია საქართველოს – 1386, 1387, 1394 (ორჯერ), 1399, 1400, 1402, 1403 წლებში.

სამხრეთელი მონღოლები სასტიკად სჯიდნენ საქართველოს ჩრდილოეთთან, ოქროს ურდოსთან, კავშირისათვის. ეს კავშირი განუახლებია დავით VI-ს, მეფემ ისევ ჩრდილოეთისკენ იბრუნა თავისი პოლიტიკური გეზი და კვლავ „**წარავლინა ძმა მისი ბაადური დიდსა ყანისა თოხთას წინაშე**“. ეს ხდება XIV საუკუნის დასაწყისში, ანუ თემურ-ლენგის შემოსევებამდე რამდენიმე ათეული წლით ადრე.

ირანის მონღოლებმა ვერ შეძლეს ჩრდილოეთის გზების ხელში ჩაგდება, საქართველო მათ მოკავშირედ არ იქცა და ის გზას უთმობდა სამხრეთისაკენ მოლაშქრე ოქროს ურდოს ჯარებს.

XIV საუკუნის დასაწყისში ირანის პოლიტიკურ წრეებში წარმოშობილა იდეა, რომ ირანს უშუალოდ პოლიტიკური კავშირი ჰქონოდა არა საქართველოსთან, არამედ მის კავკასიელ მეზობლებთან, რომელთა საცხოვრისის მახლობლადაც აღნიშნული გზები გადიოდა.

ამის გამო, 1301 წელს ყაზან ყაენმა შირვანისა და ლეკეთის მთიანეთში გასწია – „**აქ მას მორჩილების გამოსაცხადებლად**

დიდი ხნის წინათ აჯანყებული ლეკების ტომთა მეთაურები წარუდგნენ“.

საქართველოს ოქროს ურდოსთან დაკავშირებით არც თემურ-ლენგის დროს შეუცვლია თავისი პოლიტიკა, ამიტომაც თემურიც, მსგავსად ძველი ირანელი პოლიტიკოსებისა, შეეცადა უშუალოდ დაემორჩილებინა კავკასიელი ტომები. გააერთგულებინა ისინი მათში მაჰმადიანობის გავრცელებით.

როგორც თემურს, ისე ილხანებს, არ შეეძლოთ თავიანთი ლაშქრით დიდი ხნით დაეჭირა აღნიშნული გადმოსასვლელები, ამიტომაც მოიხზრეს ამ გადმოსასვლელების მახლობლად მცხოვრები ტომები. ჩაასახლეს ისინი უშუალოდ ამ გადმოსასვლელების ტერიტორიებზე, და უფრო მეტიც, შეეცადნენ აემხედრებინათ ისინი ქართველ მეფეთა წინააღმდეგ, ამ საშუალებით ფიქრობდნენ გადმოსასვლელებზე ქართველთა სახელმწიფოს კონტროლის გაუქმებას.

1391 წელს თემური თოხთამიშის გასანადგურებლად დაიძრა და დიდ წარმატებას მიაღწია, მაგრამ ოქროს ურდომ მალევე შეძლო გაძლიერება, თოხთამიში 1393 წლისათვის დარუბანდის გზით შირვანშიც კი შეიჭრა. **„ცხადია, რომ თოხთამიშ-ხანს საქართველოსა და დაღესტნის მეთაურებთან წინასწარ, შეუთანხმებლივ ასეთი საქმის დაწყება არ შეეძლო,..... გადანყვიტა, დაესწრო და დარიალანის გადმოსასვლელის ყველაზე უმოკლესი და საშიში გზის ხელში ჩაგდებათ თოხთამიშის ლაშქრისათვის გზა შეეკრა“.** თემური შემოიჭრა საქართველოში, კერძოდ კი, არაგვის ხეობაში. ეს იყო მესამე შემოსევა.

1395 წელს თერგის პირას თემურმა თოხთამიში სასტიკად დაამარცხა. ოქროს ურდოს დედაქალაქშიც შეაღწია და გადაწვა.

„უკან დაბრუნების დროს თემურ-ლენგმა საგანგებოდ დალაშქრა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთი, განსაკუთრებით ის ქვეყნები და ხალხები, რომლებიც კავკასიონის მთის ჩრდილოეთის

კალთებზე ცხოვრობდნენ და კავშირი ჰქონდათ საქართველოსთან. თემურ-ლენგმა მათ ქრისტიანული რელიგიის საკულტო ძეგლები დაუნგრია და ძალით მიაღებინა ისლამის სარწმუნოება“.

მიუხედავად 1395 წელს ჩრდილო კავკასიის დალაშქვრისა, 1398 წელს საქართველოს მეფემ გიორგიმ დარიალიდან გამოიყვანა „სრულიად კავკასიი“, ე.ი. ჩრდილოეთ კავკასიის სხვადასხვა ტომები და დასძრა ნახიჩევანისაკენ.

ეს იმას მიუთითებდა, რომ ამის შემდეგ კიდევ უფრო მეტად შეეცდებოდა თემურ-ლენგი გაეგრცელებინა მთიელთა შორის მაჰმადიანობა და ჩამოეშორებინა ისინი საქართველოსაგან. თემურმა კვლავ ილაშქრა არაგვისა და ქსნის ხეობაში.

ჩრდილოეთ კავკასიაში „ქრისტიანული სარწმუნოების ნაცვლად მაჰმადიანობამ მოიკიდა ფეხი და ამით, ფაქტიურად უკვე XV საუკუნის დასაწყისშივე შეიქმნა საქართველოს გარშემო მუსლიმანური გარემოცვის რკალი, რამაც დასრულებული სახე მიიღო ოსმალთა მიერ კონსტანტინეპოლის აღების შემდეგ“.

თემურს გაუნადგურებია ჩრდილო კავკასიაში ოსების სამთავრო. აყრილი ოსების ნაწილი დვალეთში, ანუ დარიალისა და მამისონის უღელტეხილების შორის დასახლებულა.

კავკასიის მთებში ოსები ჩინგის ყაენის შემდეგვე შემოვიდნენ, მაგრამ თემურის დროს ეს პროცესი გაძლიერებულა.

„კვლავ შემდგომად მოსვლისა ლანქ-თემურისა და აღების კონსტანტინეპოლისა ემძლავრნენ ოსთა იქით თათარხანნი და აქეთ ლანქ-თემურის ელნი მაჰმადიანნი და შემოივლტოდნენ კავკასიასა შინა და დაიპყრეს კავკასთა ნათესავი, რომელ არიან დვალნი“.

ამ დროისათვის ოსებმა დაიპყრეს დვალეთი და დაიმორჩილეს დვალეების ქართული ტომი, იმდენად, რომ ოსები დვალეთში ზედა ფენად, დვალეები კი ქვედა, დამონებულ ფენად

იქცნენ. ასეთივე პროცესები განვითარდა დაღესტანსა და ჩეჩნეთში, აქაც თემურმა სხვადასხვა ტომები შემოიყვანა და ისინი გააბატონა ადგილობრივ ქართული წარმოშობის ქრისტიანულ მოსახლეობაზე, რომელთა ასიმილაციაც სწრაფი ტემპით წარიმართა.

1400 წლისათვის დვალეების აჯანყება ქართველთა მეფის წინააღმდეგ უთუოდ თემურის პოლიტიკის შედეგი იყო.

„ხუნძელი კათალიკოსი ოქროპირი“

თემურ-ლენგის შემოსევებამდე დაღესტანსა და ჩეჩნეთში ქრისტიანული სარწმუნოების განსამტკიცებლად იმოგზაურა საქართველოს პატრიარქმა, ალბათ მან წინასწარ თუ განჭვრიტა თემურის ლაშქრობათა გამანადგურებელი შედეგები და სურდა მათი წინასწარი ნიველირება.

იმჟამინდელ მსოფლიოში შექმნილი ვითარების გათვალისწინებით, როცა თანდათანობით იშრიტებოდა ძალები ბიზანტიისა და საქართველოს ქრისტიანული სახელმწიფოებისა და მძლავრობდა მაჰმადიანობა, XIV საუკუნეში 1310 წლიდან ვიდრე 1380-იან წლებამდე თემურის შემოსევამდე, ანუ ხის და ხუნძახის საეპისკოპოსოების ბაზაზე ჩამოყალიბდა ხუნძეთის საკათალიკოსო.

„ხუნძელი კათალიკოსი ოქროპირი“ ნახსენები არის XIV საუკუნის სინას მთის სინოდიკში.

ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ საქართველოს საპატრიარქო XIV საუკუნისათვის შედგებოდა რამდენიმე საკათალიკოსოსაგან, ესენი იყვნენ აფხაზეთის, ქართლისა და ხუნძეთის საკათალიკოსოები. ამ საკათალიკოსოებს ჰქონდათ

იგივე ფუნქცია, რაც გააჩნდათ ბერძნულ საპატრიარქოებში მიტროპოლიებს ანუ ხუნძეთის საკათალიკოსო იყო, ერთერთი მიტროპოლია საქართველოს ეკლესიისა.

იგივე მოსაზრება, ჩვენგან დამოუკიდებლად გამოთქვა ფ. ტახნაევამაც. კერძოდ, ის წერს – „**XIV საუკუნის დასაწყისიდან აქ ფუნქციონირებას განაგრძობს საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიტროპოლია, რომელიც წარმოიქმნა ხუნძახის პლატოზე XIII საუკუნის შუა წლებში**“ (ფ. ტახნაევა, ქრისტიანობა ავარიაში, გვ. 39).

ჩვენი ფიქრით ხუნძეთის საკათალიკოსო ჩამოყალიბდა საქართველოს პატრიარქის ექვთიმეს მიერ ხუნძეთის მოხილვის შემდგომ XIV საუკუნის დასაწყისში. უფრო მეტად საქართველოს მეფის გიორგი ბრწყინვალის დროს (1318-1346).

თემურის შემდგომ, XIV საუკუნის ბოლოსათვის, ხუნძახში და დაღესტანში ვითარება აბსოლუტურად შეცვლილი იყო. იქ როგორც ჩანს ხუნძელ კათალიკოსს აღარ დაედგომებოდა და ჩანს ის გამგზავრებულა და თავი შეუფარებია სინას მთის მონასტრისათვის. მსგავსად იმ ეპისკოპოსებისა, რომლებიც მესხეთის ისლამიზაციის გამო ტოვებდნენ თავიანთ კათედრებს და თავს აფარებდნენ სხვა რეგიონებს.

როგორც აღინიშნა, ხუნძეთის საკათალიკოსო ცენტრი უნდა ყოფილიყო სოფელ ხუნძახის ცნობილ პლატოზე, სადაც აქაროსთან აღმოჩნდა ძალზე საინტერესო ქრისტიანული ეკლესიის ნანგრევები, როგორც ჩანს ხუნძეთის საკათალიკოსო მხოლოდ რამდენიმე ათეული წელი არსებობდა. ფ. ტახნაევას ძალზე საინტერესო დაკვირვებით ტერმინი საკათალიკოსო აღნიშნავდა როგორც მთლიანი ავტოკეფალური ეკლესიას, ისე მის დიდ სამიტროპოლიტო ოლქს, სწორედ ასეთი სამიტროპოლიტო სტატუსი ჰქონდა ხუნძეთის საკათალიკოსოს, რომელიც ერთერთი საეკლესიო ერთეული იყო საქართველოს ეკლესი-

ისა, როგორც ჩანს ის მოიცავდა ხუნძეთთან ერთად მთელ მთიან დაღესტანს.

ფ. ტახნაევას დაკვირვებით ამჟამად ერთმანეთს არ ემთხვევა ავარიელთა ტომის ძველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებისა და ავარიელების გასახლების ამჟამინდელი საზღვრები.

ქაკთველები დაღესტანში

ფ. ტახნაევა ცნობილი წყაროს „ირხანის ისტორიის“ ცნობებს, დაღესტნის ზოგიერთ ოლქში ქართული მოსახლეობის მკვიდრობის შესახებ ხსნის ისე, თითქოსდა წყაროს ტერმინი „ქართველი, ქართველები“ ნიშნავს არა ეთნიკურ ქართველს, არამედ კონფენსიალურ ქართველს ანუ ნიშნავს იმ დაღესტნელს, რომელიც აღიარებდა ქართულ სარწმუნოებას (მართლმადიდებელ ქრისტიანობას), ჩვენ არ ვეთანხმებით ამ საკითხში ტახნაევას და ვსვამთ კითხვას, თუ ეს ასე იყო, მაშინ როგორღა უნდა ავხსნათ ამავე წყაროს ცნობა ავარიელთა რუსობის შესახებ? ამ წყაროში ავარიელები რუსებად იწოდებიან.

წყაროს ამ ცნობის ანალიზისათვის ჩვენ ალბათ გამოგვადგება თანამედროვე დაღესტნის თითქმის ყველა ტომში დაცული გადმოცემები მათი წარმოშობის შესახებ. ზოგიერთ სოფელში მიუთითებენ ძველი სამშობლოს ადგილსამყოფელის შესახებ.

ამ ტომთა გადმოცემები მიუთითებს რუსეთის ტერიტორიებიდან დაღესტნის მთებში მათი დასახლების შესახებ. ავარიელთა ცნობილი ტომის ნაშთები რუსეთის ტერიტორიის სამხრეთით ცხოვრობდნენ. ეს ის ავარიელებია, რომელნიც V-VII საუკუნეებში ევროპაშიც ლაშქრობდნენ და მას შიშის ზარს ცემდნენ. მათი გადარჩენილი მცირე ნაშთები თემურ-ლენგს დაღესტან-

ში ჩაუსახლება შემდგომში რუსეთში შემავალი ტერიტორიებიდან.

XIV საუკუნის ავთენტური წყაროს „ირხანის ისტორიის“ ცნობით, ავარიელები „სუფთა წყლის რუსებად“ იწოდებიან.

როგორ უნდა გავაანალიზოთ წყაროს ეს ცნობა – ავარიელების რუსებად მიჩნევა, მაშინ როცა ეს წყარო დალესტანშივეა შედგენილი, ჩანს თვითმხილველის მიერ.

ირხანის ისტორიაში ავარიელთა რუსობა უნდა აღნიშნავდეს იმას, რომ ავარიელები იყვნენ რუსეთის ტერიტორიებიდან კავკასიაში ჩასახლებული ხალხი, უფრო სწორად იმ ტერიტორიებიდან, რომელნიც შემდგომ რუსეთმა დაიპყრო და წყაროს შედგენის მომენტში რუსეთის ტერიტორიად მოიაზრებოდა. წყარო უნდა აღნიშნავდეს იმ მომენტს, როცა თემურ-ლენგმა რუსეთის სამხრეთის სტეპებიდან მოსახლეობა შეიყვანა დალესტანის მთიანეთში და მათი დახმარებით თითქმის მთლიანად შეცვალა მკვიდრი ადგილობრივი მოსახლეობის ეთნოსახე. ხალხთა ამ გადასახლების შედეგად მთლიანად შეიცვალა დემოგრაფიული სურათი, ასეთი ვითარება შუა საუკუნეებში იყო ჩვეულებრივი მოვლენა.

XX საუკუნეშიც კი და XXI საუკუნის დასაწყისში ისე შეიცვალა სამხრეთ კავკასიის ზოგიერთი დიდი ოლქის დემოგრაფიული სურათი, რომ ეს პროცესი მაინცდამაინც ცნობილი და გახმაურებულიც არ ყოფილა. მაგალითად, XX ს-ში შეიცვალა ჩრდილო სომხეთის ეთნოგრაფიული სახე და იქ მცხოვრები თითქმის ნახევარი მილიონი აზერბაიჯანელი სხვაგან გადასახლდა. იგივე მოხდა აფხაზეთსა და ეგრეთწოდებულ სამხრეთ ოსეთში, ამ ოლქებიდანაც თითქმის ნახევარი მილიონი ქართველი სხვაგან გადასახლდა. ასეთი ვითარება უნდა ყოფილიყო როგორც ვახუშტის ისტორიიდანაც ჩანს XIV-XV საუკუნეების კავკასიის მთებში.

თემურ-ლენგის მიზანმიმართული ქმედება ის იყო, რომ აუცილებლად შეეცვალა საქართველოს მიმდებარე ჩრდილო კავკასიის მთიანეთში ეთნოგრაფიული ვითარება და იქ მცხოვრები ქართველობა დაემცრო ან გაეძევებინა სხვადასხვა მეთოდების, მათ შორის რელიგიის გამოყენებით.

თემურ-ლენგი იძულებული გახდა 8-ჯერ შემოსეოდა საქართველოს, რადგანაც ვერ შეძლო მისი სახელმწიფოებრიობის გაუქმება და საბოლოო დამორჩილება.

საქართველოს გაუტეხლობის მიზეზების ძიებისას შენუხებულ თემურ-ლენგს აუხსნეს, რომ საქართველოს სახელმწიფო ძალებს იღებდა ჩრდილო კავკასიიდან, რომელთანაც საქართველო ერთ მთლიან ეთნო-რელიგიურ ერთეულს შეადგენდა.

თემური მიხვდა რომ საქართველოს დასამარცხებლად საჭირო იყო საგანგებო ლაშქრობა ჩრდილო კავკასიაში, რათა შეეცვალა მისი დემოგრაფიული და რელიგიური სახე.

იმჟამად ქრისტიანობა და ქართველობა იდენტური ცნებები იყო, ქართველობასთან ბრძოლა იყო ქრისტიანობასთან ბრძოლა და პირიქით. ჩრდილო კავკასიაში ქართველობის მატერიალური განსახიერება იყო ქრისტიანული ეკლესიები, ქრისტიანული სალოცავები და თვითონ მოსახლეობის ქრისტიანული სარწმუნოება.

ჩრდილო კავკასიაში ქრისტიანობის ამოძირკვა არ იყო ადვილი თემურისათვის, ამიტომაც მან ხერხი იხმარა და რუსეთის სტეპებიდან დაღესტანში, ჩეჩნეთსა და ჩერქეზეთში შეიყვანა უკვე მუსულმანურად მიჩნეული სხვადასხვა ტომები.

ახალი ჩეჩნური ტომები ხაზარეთის ყოფილი სახაკანოსაგან დარჩენილი ეთნიკური ნამსხვრევებისგან შედგებოდა, რომლებიც ჯერ კიდევ იყვნენ იუდაიზმის გავლენის ქვეშ, ახალი დაღესტნური ტომებიც ხაზარების იუდაიზმის გავლენას განიცდიდნენ. თემურის დროს ჩანს ისინი რუსეთის სტეპებში ცხოვრობდნენ,

მხოლოდ ასე თუ ავხსნით ირხანის ისტორიაში დართულ ცნობებს დალესტნის ზოგიერთი თემის ებრაელობის და ზოგიერთი თემის რუსობის შესახებ.

მაშასადამე, წყაროს ცნობაში ტერმინით „ქართველი“ აღინიშნება დალესტნის მკვიდრი მოსახლეობა თემურის ლაშქრობათა ეპოქაში, ტერმინით „ებრაელი“ აღინიშნება თემურის ეპოქაში დალესტანში დასახლებული ყოფილი ხაზართა სამეფოსაგან დარჩენილი იუდაური აღმსარებლობის მქონე ეთნიკური ჯგუფები, ტერმინით „რუსი“ აღინიშნება სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან დალესტანში ჩასახლებული სხვადასხვა ტომები.

დალესტნის მკვიდრი მოსახლეობა ქართველებად იწოდებოდა, თუმცა მათ ასევე ჰქონდათ სახელი, რომლითაც საქართველოს სხვა კუთხეებში იცნობდნენ, ეს იყო „ლეკი, ლეკეთი“. ლეკოსი ქართლოსის „თვისად“, ე.ი. ქართველთა თანამეტომედ მიიჩნეოდა სწორედ თემურ ლენგამდე. შემოსულმა ე.წ. „სინო-კავკასიურმა“ ტომებმა იქამდე ქართული წარმოშობის ლეკების ასიმილირება შეძლეს, რის შედეგადაც ახალი შერეული წარმოშობის ხალხი ჩამოყალიბდა, თუმცა დალესტნის ზოგიერთ კუთხეში თავიანთი ქართული წარმომავლობა ახსოვდათ, რაც წყაროებით და დოკუმენტებით დასტურდება.

ბუნებრივია, დალესტანში ქრისტიანობის დამარცხებისა, მუსულმანობის გამარჯვებისა და ახალი სალხის მკვიდრებზე გაბატონების ეპოქაში და შემდგომ, დალესტნის მკვიდრი მოსახლეობა იღებდა ისლამს და ისინი წარმოადგენდნენ დალესტნის მოსახლეობის უმეტესობას, მაგრამ ისინი სოციალური კიბის უმდაბლეს საფეხურზე მდგარი, დამარცხებულ-დამონებული ხალხი იყო, ხოლო გამარჯვებული მოსახლეობა, ანუ ახლად შემოსული ხალხი იყო დალესტნის ახალი საზოგადოების ზედა ფენა, მმართველობა, რომელთა კულტურა ანუ ისლამის სარწმუნოება სავალდებულო იყო ყოველი თემისათვის. ალბათ,

შესაძლებელი არის ასეთი სახით წარმოვიდგინოთ კავკასიის მთებში ახალი ენებისა და ახალი ეთნოსების ჩამოყალიბება XIV-XX საუკუნეებში.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასევე აღწერს თანამედროვე ოსი ხალხის ჩამოყალიბებას, კერძოდ, ისტორიულ ოლქ დვალეთში ცხოვრობდნენ მკვიდრი დვალი ქრისტიანები, მათი ქვეყანა დაიპყრო შემოსული ოსების მცირერიცხოვანმა, მაგრამ ორგანიზებულმა ხალხმა, ისინი გაბატონდნენ და შეიქმნენ დვალეთის ახალი საზოგადოების ზედა ფენად, დაბალი ფენა – „გლეხები“ იყვნენ უუფლებო და დამორჩილებული მკვიდრი დვალეები. XVIII საუკუნეში ისინი ჯერ კიდევ ლაპარაკობდნენ თავიანთ დვალურ კილოზე, რომელიც მათ საბოლოოდ დაივიწყეს და მიიღეს ზედა ფენის ოსური ენა, დაივიწყეს თავიანთი ძველი იდენტობა, ჩამოუყალიბდათ ახალი ოსური თვითშემეცნება, ანუ ჩამოყალიბდა ახალი ერი ძველი ეთნოსუფსტრატის საფუძველზე.

მსგავსადავე, ასეთივე გზით ჩამოყალიბდნენ ახალი ერები. მაგალითად ლათინურ ამერიკაში ვთქვათ მექსიკელებისა, რომლის ეთნო საფუძველია დაბალი ინდიური წარმოშობის ტომები, რომელთა კონსოლიდაცია ახალ ერში მოხდა შემოსული ზედა ფენის რელიგიისა და კულტურის გათავისების საფუძველზე.

არ არის გამორიცხული, რომ მსგავსადავე ჩამოყალიბდა კავკასიის ეთნოსები XIV-XX საუკუნეებში.

კავკასიის მრავალრიცხოვანი ეთნოსები თუ ტომები მკვიდრი ადგილობრივი დამარცხებული უმრავლესობისა და შემოსული გამარჯვებული უმცირესობის ურთიერთშერწყმით უნდა ჩამოყალიბებულიყო უმცირესობისაგან შედგენილი ზედა ფენის ჰეგემონობით, ეს ზედა ფენა იქცა დვრიტად, რომელმაც სრულებით შეძლო ასიმილირება მკვიდრი მოსახლეობისა თავისი ადათისა და რელიგიის ნიაღში.

თავდაპირველად, დაახლოებით XV-XVI საუკუნეებში, დალესტნის მოსახლეობის დაბალი ფენის ენა ქართული ან მისი დიალექტი უნდა ყოფილიყო, რომელიც დაფარულად გამოიყენებოდა ოჯახებში, ალბათ უფრო მოხუცი ქალების მეტყველებაში, ოფიციალურად კი ზედა ფენის ენა იქნებოდა სავალდებულო.

ამავე დროს ალბათ ხდებოდა ახალი საზოგადოების წარმოქმნა ადგილობრივი და შემოსული ზედა ფენის ენის ურთიერთშერწყმით. რადგანაც დალესტანში მრავალი სხვადასხვა წარმოშობის ტომი შემოიყვანა თემურის ისლამიზაციის პროცესმა, შესაბამისად მრავალი ახალი ენა, დიალექტი და ენაკავები ჩამოყალიბდა (რომელთაც ალბათ რაიმე საერთო ექნებათ).

ფ. ტახნაევა აზოგადებს ერთერთ სოფელში არსებულ გადმოცემას, რომლის მიხედვითაც სოფელი ოდესღაც დაუარსებია სამ სომეხ ძმას. ამ განზოგადების შედეგად ნ. მარის თეორიის საფუძველზე მკვლევარი მიიჩნევს, რომ VI-VII საუკუნეებში დალესტანში „სომეხს“ უწოდებდნენ არა ეთნიკურ სომეხს, არამედ აღმსარებლობით მონოფიზიტს, რომლის ცენტრიც სომხეთი იყო. ასევე მიიჩნევს, რომ დალესტანში ალბანურ ეკლესიასაც ჰქონდა გავლენა, მაგრამ, რადგანაც მისივე სიტყვით VII საუკუნეში არაბებმა ალბანური ეკლესია დაუქვემდებარეს სომხურ ეკლესიას, ამიტომ ალბანურმა ეკლესიამ დაკარგა თავის ძალა თვით ალბანეთშივე, ხოლო დალესტანში მით უმეტეს. მისი სიტყვით, ყველა მონოფიზიტს „სომეხს“, ხოლო დიოფიზიტს „ქართველს“ უწოდებდნენ.

ნ. მარის ამ თეორიით თითქოსდა შესაძლებელია განვმარტოთ „ირხანის ისტორიაში“ ნახსენები ინფორმაცია, რომ დალესტნის გავლენიანი თემები „ქართველებით“ იყო დასახლებული ისე, თითქოსდა წყარო ამ „ქართველების“ ქვეშ გულისხმობს არა ეთნიკურ ქართველებს, არამედ სარწმუნოებით მარ-

თლმადიდებლებს, მაგრამ მაშინ როგორც ითქვა აუხსნელი დარჩება „ირხანის ისტორიის“ ცნობა ხუნძახელების „რუსობის“ და სხვა თემების „ებრაელობის“ შესახებ, ამიტომაც მიმაჩნია, რომ ჩემეული თვალსაზრისი უფრო მეტად ხსნის ირხანის ისტორიის ცნობებს.

არასწორი უნდა იყოს ფ. ტახნაევას მტკიცებანი, რომ VI-VII საუკუნეებში დაღესტანი მონოფიზიტური აღმსარებლობის ქვეყანა იყო, საფიქრებელია, რომ ასომთავრული წარწერების სიმრავლე აღმოჩენილი დაღესტანში სხვას მიუთითებს.

ასომთავრული წარწერები დამახასიათებელი იყო I ათასწლეულში, უფრო მეტად IX-X საუკუნეებამდე. II ათასწლეულში ნაკლებად გამოიყენებოდა ასომთავრული, რადგანაც ნუსხახუცურმა ის თითქმის ჩაანაცვლა, თუმცა ალბათ გამონაკლისებიც იყო, რაც დამატებითაა შესასწავლი. ასომთავრული ჯვრებზე, საქართველოსთვის დამახასიათებელი ქრისტიანული სიმბოლო იყო სწორედ VI-VII საუკუნეებში, დაღესტანში კი ისინი მრავლად აღმოჩნდა, ეს მიუთითებს, რომ იმთავითვე, უკვე VI საუკუნიდანვე (როცა საქართველოს მთიანეთში ზოგადად განივრცო ქრისტიანობა), დაღესტანიც ქართული ეკლესიის იურისდიქციის სფეროში შედიოდა.

ავარიის ცენტრები – ანდალალი და გიდატლი, არქეოლოგიური და სხვა ძეგლების მიხედვით საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა ფ. ტახნაევას დასკვნით. მით უფრო რომ „ირხანის ისტორიით“ გიდატლის მოსახლეობა – **„ხიდის ოლქის მცხოვრებნი იწოდებიან ქართველებად, ხოლო ადგილობრივი გადმოცემით სოფლების – ბაცადა, უნტი, შულანი და გულაბი მიმდებარე ხუტორებთან ერთად იწოდებოდა „გურჯიხლებად“, რაც ავარიული ენით ითარგმნება როგორც „ქართველობა“.**

„ირხანის ისტორიაში“ დაღესტნის მნიშვნელოვანი თემის ზედა ფენასაც ქართული ტერმინებით **„თავადობად და აზნაუ-**

რებად“ იწოდებოდნენ. ავარიაში ჩამოყალიბებული სახელმწიფოებრივი ადმინისტრაციული ერთეულის მეთაურსაც ქართული სახელი „ნაცვალი“, ჰქონდა ფ. ტახნაევას აზრით ის იყო ერისთავის ნაცვალი, ალბათ მაჭის ერისთავისა.

სახელი ნაცვალი შემდგომ ტრანსფორმირდა როგორც ნუცალი (აღსანიშნავია, რომ ერთ დროს კახეთსაც ეპისკოპოსის ნაცვალი ქორეპისკოპოსი მართავდა).

დაღესტანში აღმოჩენილი ქართული ეკლესიების უმრავლესობაც ავარიის ტერიტორიაზეა, ეს ეკლესიები როგორც აღინიშნა მდებარეობდნენ სოფლებში: რუგაჯა, ნაკაზუხი, ზაიდი, იხოდა, ტადრაალი, ხუნძახი, ამიტლი, არკასი, დათუნა და სხვა.

შესაბამისად, ამ საფუძველზე ავარიაში აღმოცენდა კიდევ ქართული საეკლესიო ოლქი **ხუნძეთის საკათალიკოსო**, რომლის მეთაურიც კათალიკოსი ოქროპირი მოიხსენება XIV საუკუნის სინოდიკში.

სულ მცირე ხუნძახის საკათალიკოსოში ორი ეპარქია – ანწუხისა და ხუნძახისა მაინც შედიოდა. ეს საკათალიკოსო ალბათ განსაკუთრებით გაძლიერდა გიორგი ბრწყინვალის (1314-1346) დროს. საქართველოს პატრიარქმა ექვთიმემ ჩანს, 1310-1318 წლებში მოინახულა ხუნძეთი და მისი ეკლესიები.

თემური ჩრდილო კავკასიაში 1395-1396 წლების თავის სამხედრო კამპანიას 10 წელი ამზადებდა, საქართველოში 1386 წლის შემოჭრის შემდეგ.

მიუხედავად მისი შეჭრისა ავარიის ცენტრმა – გიდატლმა მხოლოდ 1475 წელს მიიღო საბოლოოდ ისლამი, ე.ი. თემურის შეჭრიდან თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ, ეს იმას ნიშნავს, რომ ქრისტიანობა ერთი საუკუნე იგერიებდა ისლამის მიმდევრების შეტაკებებს, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ ავარიის პატარა ეროვნებებმა ფ. ტახნაევას სიტყვით კიდევ უფრო გვიან მიიღეს ისლამი. იქამდე ისინი ქართული ეკლესიის წევრები იყვნენ.

სახალხო თქმულებები მიუთითებენ მათ სოფლებში ქრისტიანული ეკლესიების არსებობას, არქეოლოგიების მიერ სოფლებში აღმოჩენილია ქრისტიანული სამაროვნები. მათ ისლამი ზოგიერთი მკვლევარის აზრით XVII-XVIII საუკუნეებში მიიღეს. ფ. ტახნაევას კვლევით XIV ს-ში, ცნობილია, რომ ამ რეგიონში ისლამი შესულა გიდატლის ცენტრიდან – სოფელ ურატადან.

კიდევ უფრო გვიან მიიღო ისლამი მალალმთიანი დალესტნის სხვა რეგიონებმა, მათ შორისაა კახეთის ერთ-ერთი ისტორიული რეგიონი მალალ მთაში – დიდო.

დიდოეთი იყო კახეთის ერთერთი ადმინისტრაციული ერთეული და იმართებოდა „მოურავის“ მიერ, ამასთანავე დიდოეთი იყო ერთერთი სამხედრო ოლქი კახეთის სამეფოსი და დიდოს სამხედრო ოლქი იმართებოდა სასულიერო პირის – ეპისკოპოსის მიერ.

XV ს-ში იწყება გიდატელების ე.წ. „გაზის ლაშქრობები“ დასავლეთ დალესტანში, კერძოდ კი დიდოში, მათ მხარს უჭერდნენ ავარიელი და კუმუხელი ხანები, დიდოელებმა ამის გამო შეიცვალეს თავიანთი პროქართული ორიენტაცია.

ანუხელებმა და კაპუჩინელებმა გიდატლის და ხუნძახის წნეხის შედეგად ისლამი მიიღეს XVI-XVII სს-ში. ამის შემდეგ ანუხი და კაპუჩა თვითონ გადაიქცა ისლამის ფორპოსტად (ფ. ტახნაევა).

ავარიის ქრისტიანობამ, რომელიც წარმატებული იყო VIII-XIV სს-ში, თემურის შემდეგ დაკარგა პოზიციები. ამის მიზეზი იყო ასევე საქართველოს დაშლა 1466 წელს. თემურის შემოსევამდეც ქრისტიანობამ დაკარგა თვისი სახელმწიფოებრივი რელიგიის პოზიცია ავარიაში, თემურის შემოსევამ 1395-1396 წლებში ეს პროცესი დაასრულა. მხოლოდ ჩრდილო კავკასიის დამორჩილების შემდეგ შეძლო თემურმა საქართველოს ასე თუ ისე დაქვემდებარება, მისი ბოლო ლაშქრობა საქართველოში 1403 წლით თარიღდება.

„კახენი ბაგდაბენი“ და თბილისი ბაგდაბანი

„მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობით, ხაზართა მეფის ხაკანის სპასალარს გამოუვლია **გზა ლეკეთისა** და შესულა კახეთში.

შესაძლოა „გზა ლეკეთისა“ ერქვა თანამედროვე ვართაშენიდან ანუ ოგუზიდან სოფელ ფილფილას გავლით ჩრდილოკავკასიაში, დაღესტანში, მდინარე სამურის ხეობაში შესასვლელს, საიდანაც გზა მიემართება კასპიის ზღვისა და დერბენდისაკენ, აქედან გზა შედიოდა ხაზარეთში, ამიტომაც შესაძლებელი არის არჩილის მიერ აგებული ციხე-ქალაქი **ნუხპატი** ამ გზას აკონტროლებდა და სამურის ხეობიდან ვართაშენისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა. აქ ყოფილა კახეთის ის ციხე, რომელსაც შემოადგნენ ხაკანის სპასალარის ჯარები, მათ ტყვედ ჩაუგდიათ არჩილის შვილი ჯუანშერი და მისი და შუშანი. შუშანის გარდაცვალების თარიღად მიიჩნევა 764 წელი.

ხოსროიან მეფეთა (არჩილისა და მირის) შემდეგ **„განადიდნა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა, ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა“** (ქ.ც., ტ. I, 1955, გვ. 252).

ამის გამო აშოტის მემკვიდრე ბაგრატიონ მეფეებს არჩილ მეფის ყოფილი სამეფოს საზღვრებში მოქცეული მინა-წყალი, მათ შორის კახეთი, თავისად მიაჩნდათ და ვერ ეგუებოდნენ კახეთის დამოუკიდებელ მმართველებს.

კერძოდ, აშოტ კურაპალატის სამფლობელოს საზღვარი ჩრდილოეთით ყოფილა მდ. ქსანი, ხოლო აღმოსავლეთით ქალაქი ბარდავი (მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანა), მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა კახეთის მთავარ გრიგოლის ხელში ყოფილა. აშოტი გრიგოლის დამოუკიდებლობას არ ცნობდა. აშოტის მხარეზე ყოფილა აფხაზთა მეფე თევდოსი, ხოლო გრიგოლს კახეთის მთიელები, ნანარები და თბილისის ამირა შეელოდა.

„შეიზნეს ქსანსა ზედა აშოტ და გრიგოლ, მთავარი კახეთისა და დაიპყრეს ქვეყანა, რომელ ჰქონდა ქართლისაგან და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსნამდე“ (ქ.ც., ტ. I, გვ. 253).

ამის შემდეგ არაბებს კვლავ დაუპყრიათ ქართლი და ჰერეთი – „და მოკლეს აშოტ კურაპალატი **გარდაბანს**, ეკლესიასა შინა და სისხლი მისი, რომელი მაშინ დაითხია, ანცა იხილვების ვითარცა ახალი“ (იქვე, გვ. 253).

აშოტ კურაპალატის მკვლელობის ადგილის შესახებ ორი ცნობა არსებობს. ერთის მიხედვით ის **გარდაბნის** ეკლესიაში მოკლეს, მეორე ცნობით კლარჯეთში.

გარდაბანიც თავის მხრივ საქართველოში ორ მხარეს ერქვა ერთი იყო ქვემო ქართლისკენ, მეორე კი ალაზნის მიმდებარედ.

მემატიანეს კომენტატორის ცნობით **„გარდაბანი – ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“** იყო (ქ.ც., ტ. I, გვ. 254).

უნდა ვივარაუდოთ, რომ **„ალაზნის გაღმართი ჩაყოლების“ გარდაბანი ერქვა ალაზნის ხეობაში მდებარე ამჟამინდელ ზაქათალას, ბელაქანისა და კახის რაიონებს, შესაძლოა შაქთან ერთად.** ამას მემატიანის სხვა მინიშნებებიც ეთანადებიან.

საერთოდ, ამ რეგიონში „გარდ“, „გარ“, ფუძე-ძირის მქონე სახელები სხვადას, მაგალითად, **გარგარელთა** ტომი ბარდავის მიმართულებით ცხოვრობდა, სტრაბონი **გოგარენს** უწოდებს „მტკვრის იქით მხარეს“ ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას – სავარაუდოდ, შაქ-კაბალას რეგიონებს, მსგავსადვე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქვეყანას თბილისის სამხრეთით სომხურ წყაროებში **გუგარქი** ანუ **გუგართა** ქვეყანა ერქვა. სიტყვები **გარდაბანი, გოგარენა, გუგარქი, გარდმანი და გარგარი** – ერთი ეტიმოლოგიური წარმოშობის უნდა იყოს და დაკავშირებული უნდა იყოს ფუძე ძირ „გარდ“-თან.

„გარდ“ ანუ „ქართ“ – ქართველთა ეთნოთვით სახელწოდებაა.

ქართველი, ანუ **გარდუელი** საერთო ფუძისეული სიტყვაა, რომელზეც აგებული უნდა იყოს ზემოთ აღნიშნული სახელები.

გარგარელებიც შესაძლოა ქართულ ეთნოსთან ახლო ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდა. მათი ენა ჯერ კიდევ არ არის შესწავლილი, ის მკვდარ ენათა ჯგუფს განეკუთვნება.

ყოველ შემთხვევაში კახეთი და კახელები გარდაბანთან არიან დაკავშირებული მათიანე ქართლისაჲს მიერ. მაგალითად, მემატიანე წერს: „გამოვიდა საჰაკ ამირა ტფილელი ლაშქრით... და მოვიდეს **კახნი გარდაბნელნი** შველად საჰაკისა“ (ქ.ც. I, გვ. 255).

„კახნი გარდაბნელნი“ სახელის ხსენება საფუძველს იძლევა ვიგულისხმობთ, რომ გარდაბანი ანუ „ალაზნის იქითა ჩაყოლება“ ეთნიკურად კახელებით იყო დასახლებული, ამიტომაც წერს მემატიანე – „მოვიდეს **კახნი გარდაბნელნი**“. კახელები გარდაბნის გარდა კიდევ სხვა მრავალ რეგიონებშიც ცხოვრობდნენ, ამიტომაც განმარტავს მემატიანე, რომ ის კახელები, რომელნიც საჰაკის მხარეს იბრძოდნენ – გარდაბნის ქვეყნელები, **ალაზნის გაღმართი ჩაყოლების მცხოვრებნი იყვნენ, ამ ქვეყანას მაჭის საერისთავოც დაერქვა შემდგომ.**

როგორც ითქვა, აშოტ კურაპალატის აღზევებას ხელი შეუშალა ქართლში კვლავ შემოჭრილმა არაბების ლაშქარმა, რომელსაც ხალილი მეთაურობდა. აშოტის მკვლელობის შემდეგ ისინი კვლავ დაეუფლნენ ქართლს. ხალილმა თბილისის ამირად დატოვა ალი შუაბის ძე, თვითონ კი უკან დაბრუნდა.

„მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბნელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი, ძე იოანე ქუაბულის ძისა, და შემდგომად მისსა დასვეს ქორეპისკოპოსად სამოელ დონაური და კუალად მეორედ მოვიდა იგივე ხალილ არაბი, შეიბნეს გარდაბნელნი გავაზს და გააქციეს ხალილ და მოსწყდა სიმრავლე ფრიადი და კუალად დაჯდა ტფილისს ამირად საჰაკ ისმაილის ძე. ხოლო ხალილ მივიდა მესამედ და მოკლეს ჯავახეთს“ (იქვე, გვ. 255).

თბილისის ამირა საჰაკი არ ემორჩილებოდა არაბთა ცენტრალურ ხელისუფლებას, ამიტომაც ის ტახტიდან გადააყენა

ხალილმა და მის მაგიერ ამირობა უბოძა ალი შუაბისძეს, ამის შემდეგ **გარდაბნის** კახელები შეებრძოლნენ გავაზთან საქართველოში მეორედ შემოჭრილ ხალილს და დაამარცხეს, თბილისის ამირობა ამის შედეგად უკან დაიბრუნა საჰაკმა. მაშასადამე, საჰაკი და **კახნი გარდაბნელნი** ერთიანი ძალებით ებრძოდნენ ბარდავში დამკვიდრებულ ხალილსა და მის მომხრეებს.

ხალილის სიკვდილის შემდეგ მის ძეს მოჰამედს მიემხრო ბაგრატი კურაპალატი – აშოტ კურაპალატის ძე „და მისცა მას ქართლი“ (იქვე, გვ. 255). ამას არ შეეგუენ „**კახნი გარდაბნელნი**“ და თბილისის ამირა საჰაკი და შეებრძოლნენ რეხთან მოჰამედსა და ბაგრატი კურაპალატს. ამის შემდეგ მოჰამედი გაიქცა ბარდავში.

გარდაბნელების ქვეყანაში მდებარეობდა პუნქტი ძველი გავაზი, რასაც მემათიანე აღნიშნავს კიდევც.

ძველი გავაზი ლაგოდების რაიონში მდებარეობდა. მაშასადამე, „**გარდაბანი ალაზანს გაღმართი ჩაყოლება**“, ის, როგორც **ითქვა ლაგოდებს, ზაქათალა, ბელაქან, კახის რეგიონს მოიცავდა**. მას დამოუკიდებლობა მოუპოვებიათ არაბთაგან და ძლიერ ძალად წარმოჩნდა, კახ-გარდაბნელებს მათ მიერვე ამორჩეული ქორეპისკოპოსი მმართველობდა.

გარდაბნელებს საერთო კრება მოუწყვიათ, სადაც ქორეპისკოპოსად ჯერ დაჩი დაუდგენიათ, მის შემდეგ კი სამოელ დონაური. დაჩი იაონე ქვაბულის შვილი იყო, გამოჩენილი საგვარეულოდან (ქვაბულისძენი). ისინი ქორეპისკოპოსები ყოფილან **გარდაბნელებისა**, კახეთის საქორეპისკოპოსოს სახელით ცნობილი პოლიტიკური ერთეულისა. ქორეპისკოპოსი – საეკლესიო ტერმინია და ნიშნავს ეპისკოპოსის ნაცვალს, იმ დამხმარე სასულიერო პირს, რომელსაც სოფლების, შორეული კუთხეების სასულიერო მმართველობა ევალება.

მაშასადამე, კახეთის, ანუ გარდაბნის ქორეპისკოპოსები ყოფილან სასულიერო პირები – ეპისკოპოსის დამხმარენი.

რომელი ეპისკოპოსი იგულისხმება? შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ისინი იყვნენ ქართლის კათალიკოსის ქორეპისკოპოსები. მაგრამ, იმჟამად, ქართლის კათალიკოსები არაბობის გამო სამცხე-ჯავახეთში იყვნენ გადასულნი, რადგანაც **„გარყვნილ იყო საყოფელად მცხეთა“** ანუ მცხეთა იმჟამად (არაბთაგან დანგრევის გამო) კათალიკოსის საცხოვრებლად უვარგისი გამხდარა. კათალიკოსის სამცხეში გადასვლის გამო ცნობილი საეკლესიო კრებებიც სამცხე-ჯავახეთში ჩატარდა გრიგოლ ხანძთელისა და სხვათა მონაწილეობით.

თვითონ კახეთ-გარდაბნის მხარეშიც იყო საეპისკოპოსო, ზემოთ ხსენებული საქართველოს პატრიარქის ექვთიმეს 1310 წლის მოგზაურობიდან ჩანს, რომ მცხეთა ამ მხარეს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა. ასევე უნდა ყოფილიყო 840-860-იან წლებში, როდესაც საქორეპისკოპოსო ჩამოყალიბდა.

მეორე მხრივ, აღმსარებლობით ეს მხარეები არა მონოფიზიტური, არამედ ქალკედონიტური ყოფილა, რადგანაც ქორეპისკოპოსი ქალკედონიტური მცხეთის ერთერთი სასულიერო ხელმძღვანელი იყო, რომელსაც ჩანს საერო ფუნქციებიც მიენიჭა და ის თავის ქვეყანას საერო მხრივაც მართავდა, რადგანაც ლეგიტიმური საერო ხელისუფლება მკვეთრად იყო შეზღუდული და განადგურებული არაბთა მიერ. მათ ჯერ არჩილი ხოსროიანი მეფე აწამეს, შემდეგ კი აშოტ ბაგრატიონი.

კახეთის ქორეპისკოპოსების ქალკედონიტობა იმითაა მნიშვნელოვანი, რომ ჰერეთი მონოფიზიტური იყო ვიდრე დინარა დედოფლამდე ანუ X საუკუნემდე.

ესაა ძალზე მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომელსაც, სამწუხაროდ ყურადღება არ ექცევა, რომ ჰერეთი ერქვა კახ-გარდაბნის იქით, შაქის პროვინციის მარჯვნივ მდებარე კაბალასა და მის მიმდებარე სანახებს, ვიდრე შამახამდე და არა კახ-ზაქათალა-ბელაქან-ბოდბე-დავით-გარეჯას რეგიონს, როგორც ეს მიჩნეულია ამჟამად.

თბილისის განდგომილი ამირას დასასჯელად ქართლში შემოიჭრა ბულა თურქი, მან მოკლა თბილისის ამირა საჰაკი, მას მიემხრო ბაგრატ კურაპალატი.

აფხაზთა მეფეები და გარდაბნელები ეომებოდნენ ბულას ჯარებს – **„დაუდგეს წინ გარდაბნელნი და ავნებდეს დიდად ლაშქარსა“** (იქვე, გვ. 256).

თოვლის მოსვლის შემდეგ ბულა **„შეიქცა გარე და დაიზამთრა ბარდავს და შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამთავრებულ იყო და შემუსრა გარდაბანი. განალო კარი დარუბანდისა და გამოიყვანა ხაზარნი, სახლი სამასი და დასხნა იგინი შანქორს“** (ქ. ც., ტ. I, გვ. 256). აქედან ჩანს, რომ გარდაბანში - „ალაზნის იქითა ჩაყოლების“ გარდა ჩანს შამქორიც ანუ რანის ერთი ნაწილიც მოიაზრებოდა, სადაც მტერს ხაზართა 300 ოჯახი დაუსახლებია.

ამ დროისათვის ქორეპისკოპოსად გაბრიელ დონაური, სამოელ ქორეპისკოპოსის ძმა და სხვანი ყოფილან (იქვე, გვ. 257). მემატიანე მათ შემდეგ ასახელებს კახთა ქორეპისკოპოსებს გაბრიელ დონაურს და ფადლა არევმანელს, ამ უკანასკნელს ბრძენ კაცსა და საქმის მცოდნეს უწოდებს (იქვე, გვ. 259). ისინი ყოფილან ბაგრატ კურაპალატის ძის დავით მეფე კურაპალატის დროს, ხოლო მეფე ადარნასე კურაპალატის დროს იხსენიებიან ქორეპისკოპოსები ფადლა და კვირიკე – **„ფადლა ქორეპისკოპოსი განძლიერდა და დაიმორჩილნა გარდაბნელნი და შემდგომად მისა დაჯდა კვირიკე ქორეპისკოპოსად“** (ქ. ც., ტ. I, გვ. 262).

კახ-გარდაბნის ქვეყანა და ჰერეთი ერთმანეთს ებრძოდნენ.

ჰერეთი ამ დროისათვის გაძლიერებული იყო არაბთა მიერ.

იმ დრომდე კახეთში შემავალი შაკიხის მეპატრონე ბაგრატიონები გაძლიერდნენ და მათ შეძლეს ჰერეთის ანუ კაბალის ქვეყნის დამორჩილება ვიდრე შამახამდე.

ამის გამო ჰერეთის მპყრობელებად შაკიხელი ბაგრატიონები გადაიქცნენ, მათ ჰერეთის მეფის ტიტული მიანიჭეს არაბებმა და დაიწყეს თავიანთი სამეფოს საზღვრების გაფართოება.

ჰერეთის სამეფო გაძლიერდა და შეძლო კახ-გარდაბნის, მისი მეზობელი ტერიტორიის დაპყრობა, მათ შორის ყოფილა ვეჟინის ციხეც.

გარდაბნის პოლიტიკური ერთეული ბულა-თურქის ლაშქრობის შემდეგ კიდევ უფრო, მკვეთრად დაემცრო. მან დაკარგა ძირითადი ტერიტორიები – „ალაზნის გაღმა მხარის“ სამხრეთი ნაწილი და საზღვარი გავაზთან იქნა გავლებული, სხვა ტერიტორიები ჰერეთში აღმოჩნდა.

გარდაბნის პოლიტიკური ერთეული ამ დამცრობის შემდეგ კვლავ აგრძელებდა არსებობას – ახლა უკვე მისი ძირითადი ნაწილი გახდა კახეთის ჩრდილო მხარე. ყოფილი კახ-გარდაბნის ერთი ნაწილი ჰერეთში მოექცა, მაგრამ მისი უკან დაბრუნებისათვის კახელები დიდად ილწოდნენ.

ქვეყანა არაბების გამო აოხრებული იყო, ხალხის რაოდენობა შემცირებული, ამიტომაც წერს მემატიანე – „შემდგომად ამისა, ვითარ გარდახდეს წელნი რაოდენიმე და მოეშენა ქვეყანა, მაშინ უხმო კვირიკე ქორეპისკოპოსმან კონსტანტი აფხაზთა მეფესა ჩავიდეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა ვეჟინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ-კერძო და კვირიკე ქვემოთ და ვითარ მისწურეს წალებად, მაშინ ადარნასე პატრიკი მოვიდა პარასკევის ჯვარსა მიუპყრა ზავის პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიში, გავაზნი და კვირიკეს ორჭობი“ (ქ. ც., ტ. 1, გვ. 264).

მაშასადამე, კახეთის საქორეპისკოპოსო და აფხაზთა სამეფო ერთიანი ძალით იბრძოდნენ კახეთის ძველი ციხეების გასათავისუფლებლად ჰერებისაგან. თავის მხრივ ჰერელებს ეხმარებოდა ქართველთა (ტაო-კლარჯეთის) მეფე. საბოლოოდ მხოლოდ მცირე ნაწილი დაუბრუნდა კახეთს. ამ შველის მიზეზი ის

უნდა ყოფილიყო, რომ ძველი ქართლის სამეფოს არჩილ მეფის დროინდელი მემკვიდრეობა თავიანთად მიაჩნდათ კლარჯეთის „ქართველთა მეფეებს“, მოითხოვდნენ არჩილ მეფის კახურ ტერიტორიებს და კახეთის ბრძოლა თავისუფლებისათვის მათ სეპარატიზმად მიაჩნდათ, მათ წინააღმდეგ არაბულ ძალებს ემხრობოდნენ.

აფხაზთა მეფე გიორგის დროს გარდაიცვალა კვირიკე ქორეპისკოპოსი და მის ნაცვლად დაჯდა ქორეპისკოპოსად ფადლა, ძე კვირიკესი. ამან ააგო ციხე ლონობანთა (იქვე, გვ. 265). ამ ეპოქაშივე ცხოვრობდა ჰერეთის დედოფალი ნმ. დინარა – **„ჰერეთსავე მეფობამდე იშხანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყვნეს მწვალებელნი, ხოლო იშხანიკ დისნული იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცევინა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან და სალართა დაეპყრა მაშინ ბარდავი და ადრაბაგანი“** (ქ. ც., ტ. I, გვ. 266).

გარდაბანი – ანუ „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“ ბუღა თურქის შემდეგ უკვე არა კახეთის, არამედ ჰერეთის ქვეშ მოიაზრება, ასეთი ცვლილება მოახდინა ბუღა თურქის ლაშქრობის შედეგად „გარდაბნის შემუსვრამ“ (გარდაბანი შემუსრა ბუღამ) და ჰერეთის გაძლიერებამ.

როგორც აღინიშნა ბუღა თურქის შემდეგ კიდევ უფრო განივრცო ჰერეთი, მიზეზი ამისა ის იყო, რომ გარდაბან-კახეთის ქორეპისკოპოსები ემხრობოდნენ თბილისის იმ ამირებს, რომელნიც ბარდავრანში დამკვიდრებულ არაბთა სხვა სარდლებს მტრობდნენ. ამის გამო ჰერეთის მეფე მთავრები რან-ბარდავის მფლობელებს ემხრობოდნენ. საბოლოოდ ბუღა-თურქმა დაამარცხა თბილისის ამირები, რომლებსაც გარდაბანის ქორეპისკოპოსები ემხრობოდნენ. **ეს იყო კახ-გარდაბნელთა დიდი პოლიტიკური მარცხი. ისინი ბრძოლის ველზეც დაამარცხა ბუღამ და კახ-გარდაბანიც შემუსრა.** ამ მიზეზის გამო, გარდა-

ბანი ანუ „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“ ჰერეთში აღმოჩნდა IX საუკუნის შემდეგ.

X საუკუნესა და შემდგომ მიუხედავად იმისა, რომ კახეთის მთავრები აფხაზთა მეფეების შემწეობით ცდილობდნენ „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლების“ უკან დაბრუნებას, ეს მათ იმუამად ვერ მოახერხეს. „ქართველთა მეფეები“ ანუ ტაო-კლარჯეთის მეფეები ჰერეთის მფლობელებს უჭერდნენ მხარს.

საქართველოს გაერთიანების შემდეგ ჰერეთიც და კახეთიც ერთიან სამეფოში მოექცა. ასე, რომ **კახელებით დასახლებული გარდაბანი ანუ ალაზნის გაღმა მხარე – ბელაქნის, ზაქათალას და კახის რაიონები, შაქის ჩათვლით ისტორიის გარკვეულ ეტაპზე ჰერეთში იყო მოქცეული.** ის ყოველთვის ქალკედონიტური ანუ მართლმადიდებლური მხარე იყო იმ დროსაც როცა ჰერეთის ძირითადი ნაწილი მონოფიზიტური იყო.

ჰერეთის ძირითადი ნაწილი იწყებოდა ბარდაშენ-ვართაშენთან და ვიდრე შამახამდე იყო განვრცობილი ისიც X საუკუნეში ქალკედონიტური გახდა და მცხეთელი პატრიარქის იურისდიქციაში შევიდა. „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“ საქართველოს პატრიარქის განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ იყო, ამით უნდა ავხსნათ 1310 წელს მცხეთელი პატრიარქის აქ მოგზაურობა, მის მიერ ამ მხარეში მდებარე წმ. ნინოს, წმ. არჩილის, წმ. გიორგის, ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლისა და ყოვლადწმიდა სამების ეკლესიების მონახულება, მათ შორის ძველი მოვაკანისა და ელისენისა.

„აღვანის ბაღმაცოთი ჩაყოლება – ბაგდაბანი“

ზაქათალა, ბელაქან, კახისა და შაქის რაიონები მუდამ კახეთში შედიოდნენ. მათი მომცველი რეგიონი ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლისა და კახეთის სამეფოს დაარსების შემდეგაც მუდამ კახეთის განუყოფელი ნაწილი იყო, უფრო მეტიც აქ მდებარეობდნენ კახეთის სამეფოს ცენტრები, სამეფო სატახტო ქალაქები – **ზაგემი**, **ბაზარქალაქი**, კახეთის მეფეთა საზამთრო რეზიდენცია **მაჭი** (VIII ს.) და **ბოეთანი** – კახეთის მეფეთა ერთ-ერთი დიდი რეზიდენცია.

კახეთის ამ გულში იღებდნენ კახეთის მეფეები ელჩებს. ასე იყო შაჰ-აბასამდე, რომელმაც კახეთს ჩამოაჭრა ეს ნაწილები ისევე, როგორც ადრე ბულა-თურქმა. შეიქმნა სასულთანო, შემდეგ კი საბუდარი დალესტნელი ლეკებისა – ჭარ-ბელაქანი.

შაქი კიდევ უფრო ადრე დააშორეს კახეთს. მისი მოსახლეობა გამაჰმადიანდა.

ამ დროს კვლავ მიეცა ასპარეზი სომხურ ეკლესიას. განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ეს ტერიტორიები რუსეთის იმპერიაში მოექცა. პასკევიჩის დროს და მის შემდეგ 1820-30-იანი წლებიდან აქ ჩამოასახლეს ყარაბაღელი სომხები. მათ აქ ძირითადად გამაჰმადიანებული ყოფილი კახელები დახვდათ, მათი სოფლები მოფენილი იყო იმ ძველი ტაძრებით, რომელნიც ერთ დროს საქართველოს პატრიარქმა ექვთიმემ მოილოცა.

მონოფიზიტთა ერთი ჩვეულება ექვთიმეს დოკუმენტშიც არის აღწერილი – ესაა სხვისი სასულიერო საკუთრების მითვისება – კერძოდ ექვთიმეს დროს მათ პეტრე ლაგაძის მიერ დაწერილი წიგნი „აღვანის ისტორია“ მიუთვსებიათ, პასკევიჩის დროს კი ქართული ტაძრები – ამ რეგიონისა – მიისაკუთრეს.

1310 წლის დოკუმენტში ნაბრძანებია – „**ცხოვრება აღვანისა, ესე იგი არს სავანისა, რომელი დაწერა პეტრე ლაგაძემან** –

ვინმე სომეხმა გარყვნა იგი და საკუთრივ დანერილად გამოაცხადა და სომეხთაც ადვილად ინამეს ჩვეულებისამებრ“ (1310 წლის მაღალაშვილისეული სახარება, კ. კეკელიძე, ეტიუდები, ტ. II, 1941, გვ. 314-315).

ტექსტში სიტყვა „გარყვნა“ ნაშლილია და მისგან მხოლოდ ორი ასო დარჩენილა „გა“, კეკელიძის აზრით აქ ენერა „გადაილო“. ტექსტის გამრყვნელს საბოლოოდ მთელი წიგნი მიუთვისებია და ავტორად თავის თავი გამოუცხადებია – ეს კი მათ „ადვილად დაიჯერეს ჩვეულებისამებრო“ ნათქვამია დოკუმენტში.

პასკევიჩის დროს ყარაბაღელ სომხის სასულიერო პირებს უპატრონოდ მიტოვებულ ზაქათალა-ბელაქან-კახის რეგიონში ქართული ეკლესიებისათვის სახელები შეუცვლიათ.

კერძოდ – ვარდაშენის წმ. წინასწარმეტყველ ელიას ტაძრისთვის უწოდებიათ წმ. ელიშეს სახელი – ელიშე ალბანეთის განმანათლებლად მიიჩნევა და ალბათ ამ მიზეზით.

შაქის ეკლესიისთვის წმ. რიფსიმეს სახელი უწოდებიათ, მაშინ, როცა 1310 წლის დოკუმენტში ასეთი სახელის მქონე ეკლესია არ ჩანს, აქ იხსენიება ლექართის წმ. ნინოს ეკლესია.

ქიმ-ნუხის, ანუ გიშის ეკლესიისათვის სახელი არ შეუცვლიათ – ის დარჩა ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის სახელობისა.

ასევე წმ. გიორგის სახელი არ შეუცვლიათ ზარის ანუ ზაიზიტის ეკლესიისათვის. სამაგიეროდ ქართული წარწერები სომხურით შეუნაცვლებიათ. მრავალი სომხური წარწერა XIX საუკუნით თარიღდება. ეს შეეხება ძირითადად შაქი-ვარდაშენის (ოგუზის) რეგიონს, ასევე მოხდებოდა კაბალას (კუტკაშენის) რეგიონშიც.

როგორც აღინიშნა, გარდაბანი ერქვა როგორც მტკვრის მარჯვენა, ისე ალაზნის მარცხენა სანაპიროს ტერიტორიებს. კერძოდ უძველესი ხანიდან **„ბერდრუჯის მდინარიდან ვიდრე**

ტფილისამდე – გარდაბანი იყო. მაგრამ VIII-IX საუკუნეებში გარდაბანი ასევე ერქვა „**ალაზანს გაღმართ ჩაყოლებას**“. ეს მიწა – კახელებით იყო დასახლებული ქართლის ცხოვრების ზემოთ მოყვანილი ცნობებით, შემდეგ – ბულა-თურქის დროს – ეს გარდაბანი ჰერეთს გადაეცა, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ კვლავ კახეთის პროვინციაში მოექცა, საქართველოს დაშლის შემდეგ კი კახეთის სამეფოში XVII ს-მდე როცა შაჰ-აბასმა ის ჩამოაჭრა კახეთის სამეფოს, რამაც იქამდე მცხეთის პატრიარქის სამრევლო ამ მხარეებისა გაამაჰმადიანა, ნაწილი მართლმადიდებლებისა კი სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში მოექცა, თუმცა მცირე ნაწილმა შეძლო თავისი ვინაობის შენარჩუნება.

16. XII. 2012
მონასტერი

კახ-ბაგრატიონის დასუსტება და ჰეგემონის გაქლივება

VIII ს-ში აშოტ კურაპალატის ძემ ბაგრატმა შეძლო თავის ხელში აელო თავისი მამის, აშოტის მიერ მოპოვებული მიწა-წყალის მმართველობა, თავის ძმებთან ერთად. ის ემორჩილებოდა არაბთა ხელისუფლებას და ამიტომ მიემხრო ხალიფას მიერ გამოგზავნილ მხედართმთავარ მუჰამედს, ამ მუჰამედს ევალებოდა განდგომილი თბილისის ამირას საჰაკის დასჯა. საქმე ის იყო, რომ აფხაზთა მეფეები და თბილელი ამირები შეკავშირდნენ არაბთა სახალიფოსთან ბრძოლისას, ხოლო კლარჯი ხელმწიფეები პირიქით – სახალიფოს ემხრობოდნენ.

თბილელ ამირა საჰაკს შეებრძოლნენ მუჰამედი და ბაგრატ აშოტის ძე, მათ აიღეს უფლისციხე.

„კახნი გარდაბნელნი“ მივიდნენ უფლისციხესთან საჰაკის საშველად. დიდი ბრძოლის შემდეგ მუჰამედმა დატოვა საქართველო და ბარდავში გადავიდა.

საჰაკისა და მუჰამედის ურთიერთბრძოლა კვლავ გაგრძელდა, ამ ეტაპზე სახალიფოს წინააღმდეგ ბრძოლისას აფხაზები, კახელები და თბილელები ერთად იდგნენ, შემდეგ ბულა თურქის შემოსვლისას აფხაზთა და კახთა ძალები კვლავ ერთ მხარეს იბრძოდნენ. ბულა თურქმა დასაჯა თბილელი ამირა საჰაკი, რომელიც არ ემორჩილებოდა სახალიფოს.

შემდეგ ბაგრატ კურაპალატის და ბულა თურქის ჯარი შეებრძოლა და დაამარცხა აფხაზთა ჯარი, აფხაზთა მეფე იძულებული გახდა ეძებნა უკან დასახევი გზა დასავლეთ საქართველოსკენ, ეს გზები ჩაკეტილი იყო, ამიტომაც ის იძულებული გახდა წასულიყო დვალეთის გზით. „კახნი გარდაბნელნი“ წინ დაუდგა სახალიფოს ლაშქარს. ბულა თურქმა გადაწყვიტა გაჰყოლოდა ჩრდილოეთის გზით გაქცეულ აფხაზთა მეფეს და

სურდა კავკასიაში შესვლა, მართლაც მიაღწია ცხავატამდე, მაგრამ კახეთის გავლენის ქვეშ მყოფმა მთიულებმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს და არ შეუშვეს კავკასიის მთებში. ფაქტიურად „**კახ-გარდაბნელთა**“ წინააღმდეგობის გამო სახალიფოს გეგმა ჩაიშალა.

ბულა თურქი იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო და დაეზამთრა ბარდავში, მან ისარგებლა იმ მომენტით, რომ გარდაბანი ახლოს მდებარეობდა ბარდავთან და მემატინეს სიტყვით მან შეიპყრო **კახ-გარდაბანის** მთავარი, ვინმე ხუცისძე და შემუსრა გარდაბანი. ამ გარდაბნის ქვეშ იგულისხმება ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ტერიტორიაც. **გარდაბანს მემატინე უწოდებს „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“**.

როგორც ჩანს, გარდაბნის ამ რეგიონში იმჟამად შედიოდა ასევე შამქორიც, ამიტომაც ბულა თურქმა დარუბანდის გზით კასპიის ზღვის მხრიდან შემოიყვანა სამასი სახლი ხაზარები და „დასხნა იგინი შამქორს“ (ქ. ც., ტ. 1, გვ. 256).

უძველეს დროს, როგორც მიიჩნევა, ერთ ოჯახში, ერთ სახლში დაახლოებით 80-100 კაცი ცხოვრობდა, ასეთ შემთხვევაში 300 სახლი შეადგენს 24000-30000 სულს, რაც დიდი რაოდენობაა იმ ოლქისათვის. ამ ჩამოსახლებით ბულა-თურქმა შეასუსტა **კახ-გარდაბნელთა** ძალა.

ამასთანავე მან უნდა ითქვას ისიც, რომ IX საუკუნისათვის გარდაბანი დიდი ოლქი იყო და მასში არა მხოლოდ „ალაზნის გაღმართი ჩაყოლება“, ანუ ალაზნის მარცხენა სანაპირო, არამედ ალაზნის მარჯვენა სანაპიროცა და მტკვრის სანაპიროებიც შედიოდა, მასთან ახლოს იყო დმანისის ძლიერი ოლქი, ამიტომაც ბულა თურქმა დმანისის რეგიონის დასუსტების მიზნით ჩრდილო კავკასიიდან შემოიყვანა „100 სახლი“ ოსური ოჯახი და „**დასხნა იგინი დმანისს**“ (იქვე, გვ. 257), ამით **კახ-გარდაბნის** სამხედრო ძლიერება დასუსტდა.

ამ ეპოქაში კახთა ქორეპისკოპოსი ყოფილა გაბრიელ დონაური, ძმა სამოელ ქორეპისკოპოსისა.

გაბრიელ დონაურის შემდგომ, კახთა ქორეპისკოპოსად დაჯდა ფადლა არევმანელი. ფადლას შემდგომ კი კახთა ქორეპისკოპოსი იყო კვირიკე. უჯარმა იყო თბილისის ამირას ხელში, არაბებმა აიღეს ბოჭორმის ციხე და მინა-წყალი უფლისციხემდე.

კახ-გარდაბნელთა დასუსტებამ საერთოდ შეცვალა პოლიტიკური სურათი, მნიშვნელოვნად შეიცვალა საზღვრები და კახეთი შემცირდა.

კახეთის გარდაბნის დასუსტებით ისარგებლა ჰერეთის მეფემ, მან შეძლო დაეპყრო კახეთის მიწები ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე, ხოლო მარჯვენა სანაპიროს მხარეს აიღო ვეჯინის ციხე.

დაუძღურების გამო, როცა კახეთის მინაწყლის დიდი ნაწილი ჰერეთის ხელში აღმოჩნდა, კახეთის მთავრები იძულებულნი გახდნენ შეკავშირებოდნენ თავიანთ წინანდელ მტრებს აფხაზთა მეფეებს. კერძოდ კვირიკე ქორეპისკოპოსმა კახეთში მოიწვია აფხაზთა მეფე კოსტანტი და ისინი ერთიანი ძალით შეებრძოლენ ვეჯინის ციხეში გამაგრებულ ჰერეთელ მეციხოვნეებს, არიში და გავაზი აფხაზ მეფეთა ხელში გადავიდა, ხოლო კვირიკეს ხელში გადავიდა ორჭობი. მის შემდეგ მხარეები დაზავდნენ.

კვირიკე ქორეპისკოპოსის შემდგომ ახალ ქორეპისკოპოსად დაჯდა ფადლა კვირიკეს ძე, რომელმაც ლონობნის ციხე ააშენა **„და ჰერეთსავე, მეფობამდე იშხანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყვნეს მწვალებელნი, ხოლო იშხანიკ დისწული იყო გურგენ ერისთავ ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცივნა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან. და სალართა დაეპყრა მაშინ ბარდავი და აღარბადაგი“** (ქ. ც., ტ. I, გვ. 266).

კახეთი უფრო და უფრო მცირდებოდა, ერთ მხრივ მისი ტერიტორიების დიდი ნაწილი ჰერეთის ხელში გადავიდა, ხოლო დასავლეთის მხარეს მის წინააღმდეგ მედგრად იბრძოდა აფხაზთა სამეფო.

ფაღლა ქორეპისკოპოსის შემდგომ კახთა ქორეპისკოპოსად დაჯდა კვირიკე, მაგრამ კახელი გარდაბნელი აზნაურები მას გადაუდგნენ და მიემხრნენ აფხაზთა მეფე გიორგის, რომელიც თავისი ლაშქრით კიდევაც ჩავიდა კახეთში და მემატანეს ცნობით გადაწვა ის, უკან დაბრუნების შემდეგ ჩადგა ატენის ციხეში, ხოლო ქართლის ერისთავად დანიშნა თავისი ძე ლეონი.

აფხაზთა ლაშქარი შეიკრიბა რათა კვლავ შესულიყო კახეთში. კახეთის ყველა ციხე გადავიდა აფხაზთა ხელში გარდა სამი ციხისა – ნახჭევანისა, ბოჭორმისა და ლონობანთა, რომელნიც შემდეგ აიღო აფხაზთა მეფემ, მალევე ყველა ციხე კვლავ დაიჭირა კვირიკე ქორეპისკოპოსმა. ამის მიუხედავად, კახეთის სამეფო თანდათან თავისთავადობას კარგავდა.

შემდგომ კვირიკე ქორეპისკოპოსი და აფხაზთა მეფე გიორგის ძე ლეონი დაზავდნენ და ამ უკანასკნელმა თავისი ასული ცოლად მისცა კვირიკე ქორეპისკოპოსს, მალე ეს ქალი გარდაიცვალა. კვლავ დაიწყო ომი კახეთსა და აფხაზეთს შორის. კახეთის საზღვარი მუხრანამდე აღწევდა. კახეთის თავისთავადობა განამტკიცა აფხაზთა სამეფო სახლში დანყებულმა არეულობამ.

კვირიკე ეპისკოპოსი დადგა შუამდგომლად დემეტრე აფხაზთა მეფისა და მის ძმას თეოდოსს შორის. მიუხედავად ამისა დემეტრემ თეოდოსს თვალეები დაწვა, დემეტრეს სიკვდილის შემდგომ ბრმა თეოდოსი გამეფდა. ამ დროს კახეთის ლაშქარი მოადგა უფლისციხეს, ამიტომაც ქართლის ერისთავმა იოანე მარუშის ძემ მოციქული გაუგზავნა დავით კურაპალატს და მოიწვია ის რათა ქართლში ელაშქრა, შესთავაზა ან თვით

დაეჭირა ქართლი ანდა გადაეცა ჩრდილო ტაო-კლარჯეთ-სამცხის მმართველ ბაგრატ გურგენის ძისათვის რომელიც იყო აფხაზთა მეფის გიორგის შვილიშვილი, კერძოდ გიორგის ასულის წული „რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი“ (ქ. ც., ტ. I, გვ. 272).

დავით კურაპალატი თავისი ლაშქრით მიადგა უფლისციხეს და ის უბოძა ბაგრატს და მის მამას გურგენს – **„ბაგრატ ძე გურგენისი გაეზარდა შვილად თვისად“** – წერს მემამულები დავით კურაპალატის შესახებ.

სამხრეთ ტაოს მეფემ დავით კურაპალატმა თავის გარშემო შემოიკრიბა აზნაურები და მათ განუცხადა: **„ესე არს მკვიდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი და მე ვარ მოურავი ამისი და თანაშემწე. ამას დაემორჩილენით ყოველნი“** (იქვე, გვ. 274).

აქედან ჩანს, რომ იმჟამინდელი საქართველო რამდენიმე პოლიტიკურ ნაწილად იყოფოდა, ესენი იყვნენ ტაო, ქართლი, აფხაზეთი და კახეთ-ჰერეთი თბილისის საამიროსა და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს გარდა.

იმჟამად მიწა-წყალი ქსანის ხეობამდე (ხანდახან მუხრანამდე ან უფლისციხემდე) კლარჯეთის ჩათვლით ქართლად იწოდებოდა, მას აშოტ I-ის მემკვიდრე – კლარჯი ხელმწიფეები მართავდნენ. კლარჯეთიდან – ბასიანამდე ტაოს ვრცელი მიწა-წყალი აშოტის ძის ბაგრატ ქართველთა მეფის მემკვიდრეების მიერ იმართებოდა. ამ შტოს ეკუთვნოდა დავით კურაპალატი – ქართველთა მეფე.

ქართლის მემკვიდრე ხელმწიფე იყო გურგენი, რომლის ვაჟი ბაგრატი დავით კურაპალატმა იშვილა.

ბაგრატის დედა გურანდუხტი იყო აფხაზთა სამეფოს მემკვიდრე, ამიტომაც ლეგიტიმურად მისი ძის ხელში აღმოჩნდა ტაო, ქართლი და აფხაზეთი, ის ქართველთა და აფხაზთა მეფედ იწოდდა.

კახეთი, როგორც ითქვა, ქსანთან (მუხრანთან) იწყებოდა და ვრცლად ვრცელდებოდა სევანის ტბამდე ნახიჭევანის ჩათვლით. როგორც ითქვა, მისი ტერიტორია ძალზე შეამცირა არაბთა სახალიფომ და გადასცა ჰერეთსა და ტაშირ-ძორაკერტს. ამასთანავე კახეთის დასაუფლებლად აქტიურად იღწოდნენ აფხაზთა მეფეებიც. თავის მხრივ კახეთი ცდილობდა თავისი საზღვრები გადაენია უფრო დასავლეთით, ამის გამო დავით კურაპალატის მიერ უფლისციხეში დატოვებული გურგენი, ძე მისი ბაგრატი და დედოფალი გურანდუხტი კახელებმა შეიპყრეს უფლისციხეში გამოლაშქრებისას. ამის გამო დავით კურაპალატი დიდი ლაშქრით ხელმეორედ მიადგა კახეთს. მას სასწრაფოდ გადასცეს გურგენი, ბაგრატი და გურანდუხტი, ასევე დაუბრუნეს უფლისციხე და ქართლი ვიდრე წირქვალამდე.

როგორც ითქვა, აფხაზთა მეფე გიორგის ძე ბრმა თეოდოსის დროს აიშალა სამეფოს საქმეები, ამიტომაც ივანე მარუშისძემ იწეა, რათა აფხაზთა მეფეების ტახტზე აეყვანა თეოდოსის დის შვილი ბაგრატ გურგენის ძე დავით კურაპალატის შვილობილი. მას მხარი დაუჭირეს ქართლისა და აფხაზეთის ერისთავებმა, დიდებულებმა და აზნაურებმა. მართლაც, ბაგრატი აფხაზეთში გაამეფეს. ქართლში მას თვით მისი დედის გურანდუხტის ზოგიერთმა დიდებულმა და აზნაურმა გაუწია წინააღმდეგობა, ბაგრატი მიადგა უფლისციხეს. თავისი დედასაგან აიღო უფლისციხე და დედამისი გადაიყვანა აფხაზეთში, ხოლო ბრმა ყოფილი მეფე თეოდოსი გაგზავნა ტაოში (დავით კურაპალატის კარზე) საცხოვრებლად.

ამავე დროს გამოჩნდა ახალი პოლიტიკური ძალა კლდეკარის ბაღვაშთა საერისთავოს სახით, რომლის ხელში იყო ატენის ციხე, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მხარე, თრიალეთი, მანგლისხევი და სკვირეთი. ის თითქმის არ ემორჩილებოდა ბაგრატ მეფეს. მალე ის დაიმორჩილა აფხაზთა მეფემ და ბაღვაშები კვლავ არგვეთს დაუბრუნდნენ.

ბაგრატ III-ის პაპას (ასევე ბაგრატს) „ქართველთა მეფე“ ეწოდებოდა. მისი ძე იყო გურგენი. მას ეწინოდა, რომ მისი შვილი ტახტს წაართმევდა, ამიტომაც თავისი ლაშქრით შეუერთდა დავით კურაპალატს, რომელიც ბაგრატ III-ის წინააღმდეგ წარემართა ქართლისაკენ. დავით კურაპალატსაც ეწინოდა, რომ ბაგრატ III ტახტს წაართმევდა, ამიტომაც დაექვედა, როცა ბაგრატ III თავისი ლაშქრით შიდა ქართლში შევიდა რატი ბაღვაშ ერისთავის დასასჯელად. საქმე მალე გაირკვა და მშვიდობა დამყარდა.

ქართულ წყაროებში ამ საუკუნის ამბების თხრობისას „ქართველები“ ეწოდება ჩრდილო ტაო-კლარჯეთ-შიდა ქართლის მხარეთა მფლობლებს. შესაბამისად აფხაზები ერქვათ – დასავლელ ქართველებს, კახელები – კახეთის მცხოვრებთ, ეს იმითაა საინტერესო, რომ სამხრეთ ტაოს მეფეებსაც – „ქართველთა მეფეები“ ერქვათ. მაშასადამე, იყო ორი „ქართველთა სამეფო“, ერთი სამხრეთ ტაოში და მეორე - ჩრდილო ტაო-კლარჯეთ-შიდა ქართლში. ტაოს მეფეებს უფრო უცხოურ წყაროებში ერქვათ ივერთა მეფეები. ქართულ წყაროებში – უბრალოდ ტაოს მეფეები ერქვათ.

ბაგრატ III გაძლიერდა და მოითხოვა კახეთის მმართველებისაგან მათ ხელში მყოფი ქართლის ციხეები. ამ დროს ქორეპისკოპოსი იყო დავითი. მან არ დათმო, რადგანაც მიწა-წყალი ქსნამდე თავის ტერიტორიად მიაჩნდა.

ბაგრატ III-მ „ზემო ლაშქარით“ გაიარა თრიალეთი, განვლო მცხეთის ხიდი, შემოუერთდა სხვა ლაშქარი და დადგა თიანეთში. დაამარცხა ქორეპისკოპოსი დავითი და ამასთანავე შევიდა და „აღიღო ქვეყანა ჰერეთისა, განაჩინა მთავრად აბულალ და წარვიდა შინა“ (ქ.ც. I, გვ. 279).

შემდეგ კვლავ გაერთიანდა ჰერეთისა და კახეთის ლაშქარი დავით ქორეპისკოპოსის მეთაურობით, დავითმა ჰერეთიც დაი-

ჭირა. ბაგრატი III-მ კვლავ ილაშქრა და შერეითი მეორეჯერ აიღო და „**დინარ დედოფალი თავისად დაიჭირა**“ (იქვე, გვ. 279).

ამის შემდეგ იგი შეუდგა კახეთის ციხეების აღებას. ამ დროს ქორეპისკოპოსი იყო კვირიკე. ბაგრატი III-მ ორ წელიწადში მთლიანად აიღო კახეთი და შერეითი, ხოლო კვირიკე გადაიყვანა აფხაზეთში თავის კარზე.

შერეითი და რანი წინა საუკუნეებში ხშირად ერთიანდებოდნენ, ერთ პოლიტიკურ ერთეულს ქმნიდნენ. რანი – მტკვრის მარჯვენა, ხოლო შერეითი მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა იყო.

აფხაზთა მეფე ბაგრატი III-ის მიერ შერეითის დაჭერამ რანში უკმაყოფილება გამოიწვია. რანის ამირა ფადლონი იმდენად ძლიერი არ იყო, რომ ბაგრატიისათვის ომი გამოეცხადებინა, სამაგიეროდ ის მალვით და ხშირ-ხშირად თავს ესხმოდა კახეთისა და შერეითის მიწა-წყალს, არბევდა და მოსახლეობას ატყვევებდა. ამის აღსაკვეთად ბაგრატი III ძორაკერტის მხრიდან თავისი ლაშქრით შევიდა რანში და ქალაქ შამქორის ზღუდეები დაარღვია. ქალაქის აღების წინ ფადლონმა ითხოვა მშვიდობა და დაზავება, სამაგიეროდ დაპირდა ხარკის გადახდას და ასევე პირობა დადო ომისას თავისი ლაშქრით ბაგრატს მიშველებოდა.

მემატიანე დიდად აქებს ბაგრატი III-ს – „**ამან ბაგრატი მეფემან დაიპყრა ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობითა ჯიქეთიდან ვიდრე გურგანამდე და ადარბაგანი და შირვანი ...ბერძენთა მეფესაცა შიში აქუნდა ამისი ყოვლაღვე**“ (ქ.ც., I, გვ. 281).

ბაგრატი III-მ ააშენა ბედიის ტაძარი „**და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მოცვალა მან გუდაყვისა საეპისკოპოსო**“ (იქვე, გვ. 281). იქამდე გუდაყვაში იყო კათედრა ქართველი ეპისკოპოსისა, და არა ბერძნისა, რასაც მონაწილე გუდაყვის არქეოლოგიური არტეფაქტები და ქართული წარწერები, მაგრამ ბედიის უფრო დიდებული ტაძრის აგების შემდეგ გუდაყვის ქართული საეპისკოპოსო ტახტი ბეღიაში იქნა გადატანილი.

„შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასლისა, არავინ გამოჩენილ არს სხვა მსგავსი მისი დიდებით და ძალითა“ (იქვე, გვ. 282).

მემატიანეს სიტყვით მელქისედეკ კათალიკოსმა „მოიგო“ ანუ შეიძინა **„ჰერეთის მონასტერი დიდითა ძალითა ლაგოდეხი და ჰერეთსავე კატეხისა ეკლესია შესავლითა მისითა და კაკს ვაჭარი ათორმეტი და ზიარი – სოფელი დიდი“** (ქ. ც., ტ. I, გვ. 295).

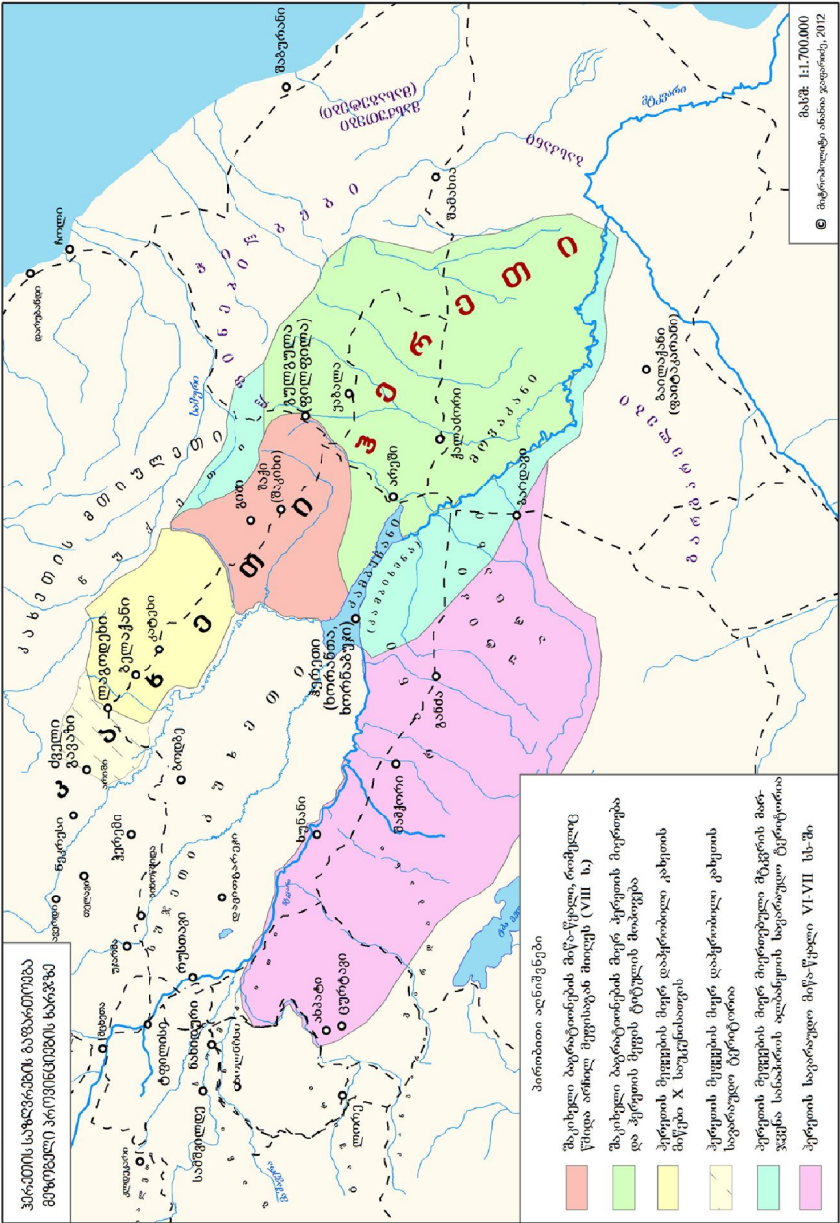
კახეთ-რანის მეფეთა შორის უფრო ცნობილია **„დიდი კვირიკე, რანთა და კახთა მეფე“**, თუმცა რანს ასევე თავისი ცნობილი ამირა ფადლონი ჰყავდა.

როგორც აღინიშნა, IX საუკუნეში კახელები თბილელ ამირა საჰაკს ეხმარებოდნენ ბაგრატ კურაპალატის წინააღმდეგ, კერძოდ საჰაკს შეელოდნენ **„კახნი გარდაბანელნი“** („ქართლის ცხოვრება“, ტომი I, გვ. 255).

აფხაზთა სამეფო, თბილისის საამირო და კახეთის საქორეპისკოპოსო ერთიან ფრონტს ქმნიდნენ, მეორე მხარეს იყვნენ სახალიფო და კლარჯეთი.

X საუკუნეში აფხაზთა სამეფოს ჰქონდა მისწრაფება კახეთის დამორჩილებისა, კახეთში ილაშქრა აფხაზთა მეფე გიორგი მეორემ ორჯერ, ასევე აფხაზთა მეფემ ლეონ მესამემ, ბაგრატ მესამემ, ბაგრატ მეოთხემ, საბოლოოდ, ის საქართველოს გაერთიანებულ სამეფოს შემოუერთა დავით აღმაშენებელმა. მიუხედავად ამისა, ისინი ხშირად ერთიანდებოდნენ ქვეყნის საერთო მტრის – სახალიფოს წინააღმდეგ. ასევე ეხმარებოდნენ თბილელ ამირას, განდგომილს სახალიფოდან. როგორც ითქვა, ტაო-კლარჯელი მეფეები პირიქით სახალიფოს ეხმარებოდნენ.

საქართველოს ადგილობრივი მნიშვნელობის მემკვიდრეობის ძეგლების რეგისტრის რუკა

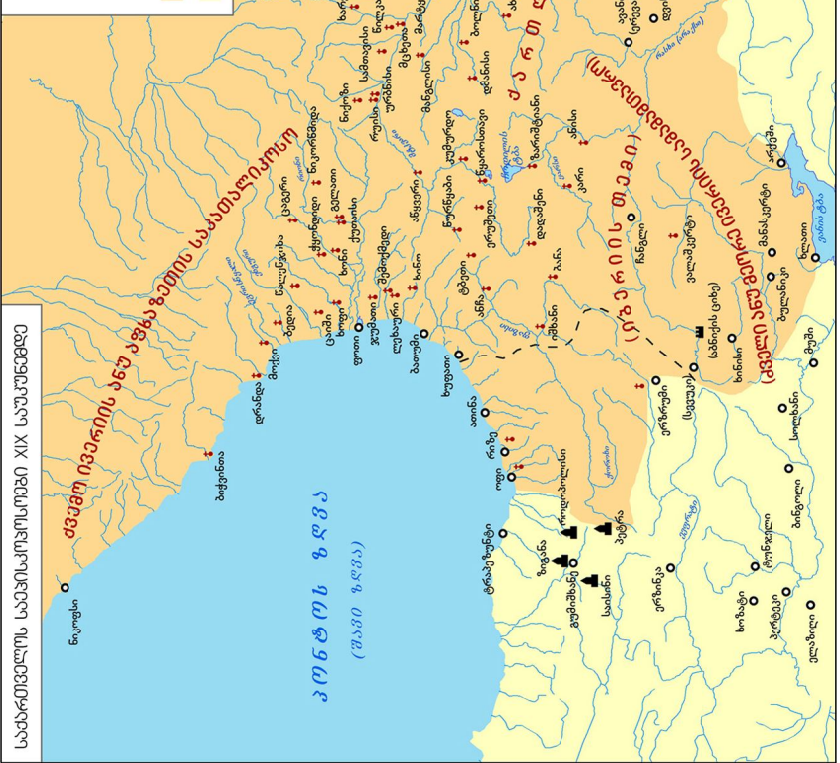
მასშტაბი 1:700,000
© მატერიალური მემკვიდრეობის ძეგლები, 2012

- სიუვენი
- არქეოლოგიური ძეგლები
 - ბუნებრივი ძეგლები
 - ისტორიული ძეგლები
 - არქიტექტურული ძეგლები
 - ეთნოგრაფიული ძეგლები
 - ისტორიული ძეგლები

სახარბიველო სამეცნიერო-საპროექტო XIX საუკუნეში

№ 105

- ქართული საბუნებისმეტყველო კონსტრუქციების იერარქიული სტრუქტურა, რიგობრივობის და პეტროგლიფების საბუნებისმეტყველო
- ▲ ბაზილიკის მიერ ხელახლებული ქართული კათალიკოსის სამეცნიერო
- საქართველოს საპეტროგლიფო იერარქიული სტრუქტურა
- უკიდურესი საპეტროგლიფო იერარქიული სტრუქტურა

მასშტაბი 1:3,600,000
© მატერიალური ანთა ჯედარტე, 2013

ალბანეთის საკათალიკოსო

პირობითი აღნიშვნები

№ 106

არსენ საფარელი ქართლის კათალიკოსი აღნიშნავს, რომ ქართლის კათალიკოს კირიონ I-ს სომხეთის კათალიკოსმა მოთხოვა, რათა ცურტაგის ეპარქია დაეთმო სომხური ეკლესიისათვის, რადგანაც VI ს-ში ცურტაგის ქართულ ეპარქიის მრევლს წირვა-ლოცვა სპარსეთის წებოთ დაენერგა სომხურ ენაზე ზიზანტის გამარჯვებამა შესაბამისად კირიონმა ქართველ მრევლს აღუდგინა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა, რაც სომხურ ეკლესიისათვის მოუღებელი იყო საეკლესიო დავაში მონაწილეობდა ალბანეთის ეკლესიაც, რადგანაც ალბანურ ეკლესიაშიც დედინის საკათალიკოსო VI ს-ში დაენერგა სომხურენოვანი წირვა-ლოცვა

 ალბანეთის საკათალიკოსო ცენტრები

 ქართლის საკათალიკოსოს ცურტაგის ეპარქიის საზღვრები

საკჩეპო

აღბანეთის საკათალიკოსო	3
საქართველოს კათალიკოსი ჩეჩნეთ-დაღესტანსა და შაქშირვანში	20
ქართიზაციის თეორია საინგილოს შესახებ	45
წმ. არჩილ მეფის კახეთში მოღვაწეობა	51
ხუნძახის ეპარქია	64
ანწუხის ეკლესიები	68
თემურ-ლენგი ჩრდილო კავკასიაში	69
„ხუნძელი კათალიკოსი ოქროპირი“	72
ქართველები დაღესტანში	74
„კახნი გარდაბნელი“ და ორი გარდაბანი	83
„აღაზნის გაღმართი ჩაყოლება - გარდაბანი“	92
კახ-გარდაბნის დასუსტება და ჰერეთის გაძლიერება	95

